

**СЎЗ САНЪАТИ
ХАЛҚАРО ЖУРНАЛИ
4 ЖИЛД, 4 СОН**

**МЕЖДУНАРОДНЫЙ ЖУРНАЛ
ИСКУССТВО СЛОВА
ТОМ 4, НОМЕР 4**

**INTERNATIONAL JOURNAL
OF WORD ART
VOLUME 4, ISSUE 4**

Бош муҳаррир:

Холбеков Муҳаммаджон

ф.ф.д., профессор (Ўзбекистон)

Бош муҳаррир ўринбосари:

Тўхтасинов Илҳом

ф.ф.д., доцент (Ўзбекистон)

Таҳрир хайъати:

Назаров Бахтиёр

академик. (Ўзбекистон)

Якуб Умарўғли

ф.ф.д., профессор (Туркия)

Алмаз Улви Биннатова

ф.ф.д., профессор (Озарбайжон)

Бокиева Гуландом

ф.ф.д., профессор (Ўзбекистон)

Миннуллин Ким

ф.ф.д., профессор (Татаристон)

Махмудов Низомиддин

ф.ф.д., профессор (Ўзбекистон)

Керимов Исмаил

ф.ф.д., профессор (Россия)

Жўраев Маматкул

ф.ф.д., профессор (Ўзбекистон)

Куренов Рахиммаед

к.ф.н. (Туркменистон)

Кристофер Жеймс Форт

Мичиган университети (АҚШ)

Умархўжаев Мухтор

ф.ф.д., профессор (Ўзбекистон)

Мирзаев Ибодулло

ф.ф.д., профессор (Ўзбекистон)

Болтабоев Ҳамидулла

ф.ф.д., профессор (Ўзбекистон)

Дўстмухаммедов Хуршид

ф.ф.д., профессор (Ўзбекистон)

Лиходзиевский А.С.

ф.ф.д., профессор (Ўзбекистон)

Сиддикова Ирода

ф.ф.д., профессор (Ўзбекистон)

Шиукашвили Тамар

ф.ф.д. (Грузия)

Юсупов Ойбек

масбул котиб, доцент (Ўзбекистон)

Главный редактор:

Холбеков Муҳаммаджон

д.ф.н., профессор (Ўзбекистон)

Заместитель главного редактора:

Тухтасинов Илҳом

к.ф.н., доцент (Ўзбекистон)

Редакционная коллегия:

Назаров Бахтиёр

академик. (Ўзбекистон)

Якуб Умар оғли

д.ф.н., профессор (Туркия)

Алмаз Улви Биннатова

д.ф.н., профессор (Азербайджан)

Бокиева Гуландом

д.ф.н., профессор (Ўзбекистон)

Миннуллин Ким

д.ф.н., профессор (Татарстан)

Махмудов Низомиддин

д.ф.н., профессор (Ўзбекистон)

Керимов Исмаил

д.ф.н., профессор (Россия)

Джураев Маматкул

д.ф.н., профессор (Ўзбекистон)

Куренов Рахыммаед

к.ф.н. (Туркменистон)

Кристофер Жеймс Форт

Университет Мичигана (США)

Умархаджаев Мухтар

д.ф.н., профессор (Ўзбекистон)

Мирзаев Ибодулло

д.ф.н., профессор (Ўзбекистон)

Балтабоев Ҳамидулла

д.ф.н., профессор (Ўзбекистон)

Дустмухаммедов Хуршид

д.ф.н., профессор (Ўзбекистон)

Лиходзиевский А.С.

д.ф.н., профессор (Ўзбекистон)

Сиддикова Ирода

д.ф.н., профессор (Ўзбекистон)

Шиукашвили Тамар

д.ф.н. (Грузия)

Юсупов Ойбек

отв. секретарь, доцент (Ўзбекистон)

Editor in Chief:

Kholbekov Muhammadjan

Doc.of philol. scien., prof. (Uzbekistan)

Deputy Chief Editor

Tuhtasinov Ilhom

Ph.D. Ass. Prof. (Uzbekistan)

Editorial Board:

Bakhtiyor Nazarov

academician. (Uzbekistan)

Yakub Umarogli

Doc. of philol. scien., prof. (Turkey)

Almaz Ulvi Binnatova

Doc. of philol. scien., prof. (Azerbaijan)

Bakieva Gulandom

Doc. of philol. scien., prof. (Uzbekistan)

Minnulin Kim

Doc. of philol. scien., prof. (Tatarstan)

Mahmudov Nizomiddin

Doc. of philol. scien., prof. (Uzbekistan)

Kerimov Ismail

Doc. of philol. scien., prof. (Russia)

Juraev Mamatkul

Doc. of philol. scien., prof. (Uzbekistan)

Kurenov Rakhimmamed

Ph.D. Ass. Prof. (Turkmenistan)

Christopher James Fort

University of Michigan (USA)

Umarkhodjaev Mukhtar

Doc. of philol. scien., prof. (Uzbekistan)

Mirzaev Ibodulla

Doc. of philol. scien., prof. (Uzbekistan)

Boltaboev Hamidulla

Doc. of philol. scien., prof. (Uzbekistan)

Dustmuhammedov Khurshid

Doc. of philol. scien., prof. (Uzbekistan)

Lixodzievsky A.S.

Doc. of philol. scien., prof. (Uzbekistan)

Siddiqova Iroda

Doc. of philol. scien., prof. (Uzbekistan)

Shiukashvili Tamar

Doc. of philol. scien. (Georgia)

Yusupov Oybek

Ass. prof. (Uzbekistan) - Senior Secretary

МУНДАРИЖА \ СОДЕРЖАНИЕ \ CONTENT

47. Gazibekova Sohiba Yusupovna FITONIMLARNING LINGVOMADANIY XUSUSIYATLARI.....	4
48. Каххорова Гулрух Шавкатовна ЮКЛАМАЛАРНИНГ ГРАММАТИК ХУСУСИЯТЛАРИ.....	9
49. Исломов Икром Хушбоқович ЎЗБЕК ТИЛИНИНГ МИЛЛИЙ КОРПУСИДА ГЕОГРАФИК ТЕРМИНЛАРНИ БЕРИШ МАСАЛАСИ.....	16
50. Хамидова Муборак Ҳафизовна ФРАНЦУЗ ВА ЎЗБЕК ТИЛЛАРИДА АНЕМОНИМ ВА МЕТЕРИОНИМЛАР.....	22

СЎЗ САНЪАТИ ХАЛҚАРО ЖУРНАЛИ МЕЖДУНАРОДНЫЙ ЖУРНАЛ ИСКУССТВО СЛОВА INTERNATIONAL JOURNAL OF WORD ART

Gazibekova Sohiba Yusupovna

Toskent davlat yuridik universiteti huzuridagi
akademik litseyi ona tili va adabiyot o'qituvchisi

FITONIMLARNING LINGVOMADANIY XUSUSIYATLARI

 <http://dx.doi.org/10.26739/2181-9297-2021-4-47>

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada tilshunoslikning onomastika bo'limining tarkibiy qismi bo'lgan fitonimlarning lingvomadaniy xususiyatlari haqida fikr yuritilgan. Bugungi kunda tilshunoslikda yangi o'rganilayotgan til va madaniyat tushunchasi bilan bog'liq bo'lgan lingvo-madaniyatshunoslik sohasi ko'pchilik tilshunos olimlar tomonidan tadqiq etilmoqda. Shu o'rinda mazkur maqolamizda tilshunoslikning yangi sohasi lingvo-madaniyatshunoslik, fitonimlarning lingvo-madaniy xususiyatlari haqidagi masalalarga qaratilganligi bilan e'tiborlidir.

Kalit so'zlar: lingvo-madaniyatshunoslik, fitonim, til, madaniyat, onomastika, fitonimik leksika, botanik terminlar.

Gazibekova Sohiba Yusupovna

Teacher of the Uzbek language and literature
at academic lyceum of TSUL

LINGVOMADANIY XUSUSIYATLARI

ANNOTATION

This article gives an idea of the linguo-culturologic properties of phytonyms, which are part of the onomastics of linguistics. Today, the field of linguoculturology, which is connected with the concept of language and culture, which is being studied in linguistics, is being studied by many linguist scientists. In this regard, our article is notable for the fact that a new field of linguistics focuses on linguo-culturology, on the linguo-culturological characteristics of phytonyms.

Keywords: linguoculturology, phytonym, language, culture, onomastics, phytonymic lexical, botanics terminology.

Газибекова Сохиба Юсуповна

Преподаватель узбекского языка и литературы
в академическом лицее ТГЮУ

ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ФИТОНИМОВ

АННОТАЦИЯ

Данная статья дает представление о лингвокультурологических свойствах фитонимов, которые являются частью ономастики лингвистики. Сегодня область лингвокультурологии,

котояр сязана с понятием языка и культуры, изучаемой в лингвистике, изучается многими учеными-лингвистами. В этой связи наша статья примечательна тем, что новая область лингвистики фокусируется на лингвокультурологии, на лингвокультурологических характеристиках фитонимов.

Ключевые слова: лингвокультурология, фитоним, язык, культура, ономастика, фитонимическая лексика, ботаническая терминология.

O'zbek tili onomastikasini o'rganishga kirishar ekanmiz, fitonimlarning madaniyat va tildagi vazifalarini tadqiq etishga harakat qildik. Haqiqatda til madaniyat bilan chambarchas bog'liq holda rivojlanadi va yashaydi. Ushbu tadqiq etish jarayonida nazariy masalalar va muommalarni yoritish maqsadida tilshunoslikning lingvokulturologiya sohasiga murojaat qildik.

Lingvokulturologiya - bu tilshunoslik, madaniyatshunoslik, tilda milliy madaniyat aks etishi va mustahkam o'rnatish olishi tadqiq etuvchi sohalar to'qnashgan o'rinda paydo bo'lgan tilshunoslik tarmog'idir.

Lingvokulturologiya- til va madaniyat, o'zaro madaniy aloqa masalalarini ilmiy tadqiq etadi, chunki: "Til madaniyat bilan juda zich bog'langan, u madaniyatga yetib boradi, unda rivojlanadi va uni ifodalaydi" Bu soha faqat madaniyat bilan emas, balki u orqali turli milliy urf-odatlar, diniy hodisalar, milliy kontseptlar, dunyoning til orqali ongli his qilish vositalarini o'rganadi. Dunyoning til xaritasi umuman ularning insonlar ongidagi mantiqiy ifodasi bilan mos keladi. Bu masalani keng va chuqur ilmiy o'rganish lingvokulturologiya va lingvokognitologiya bilan bo'liqdir.

Fitonimlarning o'zbek tili va madaniyatidagi vazifasi, ahamiyati, lingvomadaniy xususiyati ustida tadqiqot ishlari olib bordik. Shu o'rinda fitonim so'zining izohi to'g'risida to'xtalmoqchimiz. Fito-(yun. Phytion-o'simlik) Baynalmilal o'zlashma qo'shma so'zlarning tarkibiy qismi bo'lib, o'simliklarga yoki o'simliklar haqidagi fanga aloqadorlikni bildiradi. Mas. Fitobar, fitopatologiya. Fitonimlar-o'simliklar nomlaridir. O'simliklarning madaniyatdagi vazifasi esa beqiyos. Tabiat - kuchli ilhom manbai hisoblanadi. Tirik jon borki, o'simliklar bilan bog'liq hayot kechiradilar. Insoniyat paydo bo'lganidan buyon o'simliklar bilan oziqlanadi. O'simliklardan dori-darmon tayyorlashda, turli mahsulotlar tayyorlashda, foydalanishadi. Qadimiy madaniyatimiz, milliy e'tiqodlarimiz, xalq tabobatida ham o'simliklarning o'rni katta. Xalqimizning turli marosimlarida o'simliklar, ularning mevalari, shohlari ramziy ma'nolar kasb etadi. Shunday qilib o'simliklar madaniyatning turli jabhalarda o'rganiladi.

Fitonimlar-o'simliklarga qo'yilgan nomlari bo'lsa, Fitonimiya o'simlik nomlarining majmui, Fitonimika esa fitonimlarni o'rganuvchi tilshunoslikning bo'limidir. Fitonimikaning umumiy va xususiy ko'rinishlari bor. Umumiy fitonimika bugungi dunyo zaminidagi o'simliklar dunyosini ilmiy me'yorlarda tadqiq etish yo'lidan boradigan sohadir. Xususiy fitonimikaning alohida bir ko'rinishi sifatida O'zbekiston Respublikasi zaminidagi o'simliklar nomlari majmuini "O'zbek nomshunosligi" va "Nomshunoslik masalalari" fanlarining ilmiy-nazariy dalillari vositasida tadqiq qiladigan "O'zbekiston fitonimikasi"ni ko'rsatish mumkin.

Mamlakatimizdagi o'simliklarning barcha xususiyatlarini olimlar o'rganishgan.

Fitonimlarning ko'pchiligi dorivorligi bilan ajralib turadi. Abu Rayhon Beruniyning "Saydana" asarida yetti yuzga yaqindorivor g'iyohlar nomlari tasniflangan. Shuning uchun ular fitonimlarning nomlarini ham ma'lum darajada e'tiborga olishsa-da, ularning nomlari yuzasidan tadqiqotlar olib borishmaydi, balki o'simliklar bilan ish olib borishadi. Shuning uchun fitonimlarning nomlarini o'rganishda ikkita obyektga murojaat qilish foydadan holi emas:

1) Bevosita o'simlik nomlarini o'rganish uchun ular o'sadigan joylarda yashayotganlardan so'rab surishtirish;

2) biologlar tomonidan o'simliklarga bag'ishlab tayyorlangan kitob-o'quv qo'llanmalari, darsliklar va lug'atlarni o'rganib chiqish, ularda qo'llanilgan o'simliklar nomlarini o'zgarishsiz yozib olish. O'zbekistondagi fitonimlarning nomlanishini haligacha ilmiy va amaliy jihatdan ham jiddiy tarzda o'rganilmagan. Masalan, mamlakatimizda o'simliklar sho'ro davrida ruscha aytilgan hozir ham ularning ruscha nomlanishi qo'llanadi-yu, o'zbekcha nomlanishiga e'tibor negadir jiddiy emas. Tol, Terak, Chinor, O'rik kabi bir qancha fitonimlar ko'proq uchraydi, shuning uchun ular toponimlashib,

fitotoponimga ham aylangan. unga quyidagilar misol bo'ladi: Qo'shtol, Qatortol, Qo'shterak, Terakli, Chinor, Chinorli, O'rikkapa, O'rikzor, O'rikli va boshqalar. Bu nomlarda tol, terak, Chinor, o'rik so'zlari topoasos vazifasini bajargan. "O'zbekfitonimikasi" umumiy fitonimikaning ko'rinishi sifatida quyidagitarraqiyot bosqichlarini bosib o'tgan:

1) "O'zbek fitonimikasi" tarixi; 2) "O'zbek fitonimikasi" ning bugungi holati. Hozirgi vaqtda o'zbek fitonimlari lug'ati shakllangan bo'lib, uni mukammal shaklga keltirish zarur. Fitonimlar ham so'zlardan shakllanadi, ammo barcha so'zlar fitonim bo'lavermaydi. Ular qanday leksik birliklardan tashkil topganiga ko'ra ikkita katta guruhga bo'linadi: a) umumturkiy va o'zbek tili so'zlaridan tashkil topgan fitonimlar; O'zlashgan so'zlardan shakllangan fitonimlar. Shuning uchun ularni ilmiy asoslarda o'rganish ularga xos nomlanish qonuniyatlarini ochib beradi. O'simlik nomlarini ifodalovchi lug'aviy birliklarga nisbatan lingvistik tadqiqotlarda o'simlik nomi, o'simliklarni ifodalovchi leksemalar, o'simlik otlari, o'simliklarni atovchi otlar, botanik terminlar, fitonim, fitonimik leksika, floristik leksika kabi terminlari qo'llanganini kuzatiladi. Bu birliklardan ayrimlarining ma'no mundariyasi, o'zaro G. Ne'matovanning dissertatsiyada tahlil qilingan. 1 Fitonim grekcha Phuton- o'simlik + onoma- atoqli ot) Bionim (yun. biog- bios, hayot+onoma-nom)lar. Fitonim termini ilmiy neologizm sifatida rus tilshunosligida XX asrning 70- yillarida yuzaga kelgan, keyinroq o'zbek onomastikasiga ham o'zlashgan.

Masalan, O'zbekistonda o'rikning Oqo'rik, Shalax, Ruhi Juvanon, Mohtobi Ahroriy, Subhoni, Gulungi, Ko'rsodiq, Xurmoi, Isfarak, Javpazak, kabi nomlari bor. Mazkur nomlar o'rik apellyatividan farqli o'laroq o'rik navlarini ifodalovchi maxsus atoqli nom sifatida fitonimlardir. O'zbek tilshunosligidagi onomastikaga oid ilmiy manbalarda fitonimika sohasi o'rganadigan masalalar ko'lami ham aniq belgilanmagan va ko'rsatilmagan. Bizningcha, fitonimika o'rganadigan ilmiy- nazariy va amaliy masalalar keng. Fitonimika fitonimlar bilan bog'liq quyidagi masalalarni:

1) o'simliklarning atoqli nomlari-fitonimlarning paydo bo'lishi va shakllanishining lisoniy, nolisoniy omillarini;

2) o'simliklarning nomlanishiga doir tarixiy, xalqona an'analarni;

3) fitonimik indikatorlarning lisoniy xususiyatlarini va fitonimlar tarkibidagi vazifasini;

4) o'simliklarning nomlanish tamoyillarini;

5) fitonimlarning tarixiy va zamonaviy shakllarini hamda fitonimlardagi lisoniy o'zgarishlarni;

6) fitonimlarning lug'aviy-ma'noviy xususiyatlarini; fitonimlarning morfemik va yasaliş modellarini;

8) tilning apellyativ leksikasi bilan fitonimik leksikasi munosabatlarini;

9) fitonimlarning boshqa bionim turlari: antroponimlar va zoonimlar, ornitonimlar bilan munosabatini va bundagi vazifaviy o'tishlarni;

10) folklor, tarix botanikaga oid asarlardagi va qadimiy qo'lyozmalardagi fitonimlarning yaratilishi bilan bo'g'liq ma'lumotlarni;

11) fitonimlarning mahalliy lahja va shevalarga oid xususiyatlarini;

12) fitonimlarning etimologiyasini;

13) fitonimlarni tasniflash bilan bog'liq ilmiy va amaliy masalalarni;

14) fitonimik xarita va lug'atlar tuzish tamoyillarini o'rganishi lozim. Botanika faniga oid tadqiqotlarga, o'simlik nomlarining ma'no-mohiyatiga ko'ra fitonimlarni dastlab, quyidagi ma'noviy guruhlarga bo'lish mumkin:

1) Daraxt nomlari: xurmo navlari: Sharq xurmosi, Vaxsh Xiakume.

2) O't-o'lan nomlari: beda dukkakli o'simlik "Yettisuv", "Xiva", "O'zgan" "Toshkent-1", "Vaxsh-233", kabi

3) Poliz ekinlari nomlari. Bodring navlari: "Marg'ilon-822", "Gulnoz", "Navro'z", "Omad" kabi

4) Gul va Buta nomlari: qalampir navlari: "Marg'ilon 330", "Nafis", "Kelin tili" navlari.

Uzumchilikka oid ilmiy, ilmiy- ommabop manbalarda, ko'pincha uzum navlari o'z ichida uch guruhga bo'linadi:

1) xo'raki: "Nimrang", "Parkent", "Kattaqo'rg'on", "Sultoniy", "Charos", Kitob", "Surxaki", "Husayni", "Qorajanjal", "Chillaki", "Daroyi", "Xo'ja, Ahroriy", "Rizamat" kabi

2) mayizbop: “Oqkishmish”, ”Shakarangur”, ”Sultoni”, ”Kattaqo‘rg‘on”, “Nimrang” kabi

3) vinobop: “Baxtiyoriy”, “Tarnov”, “Risling”, “Bihishti” kabi. Fitonimika onomastikaning bir bo‘limi sifatida o‘ziningo‘rganish obyekti va predmetiga ega. Demak, fitonimika ham tilshunoslikning nazariy va amaliy ahamiyatga ega bo‘lgan sohalaridan biri hisoblanadi. O‘simliklarning nomlari fitonimlar, ularning majmui fitonimiya deb yuritiladi.

Badiiy asarlarda o‘simliklarni ta‘riflashda shaxsiyat mavjud ichki psixologik holatni ko‘rsatish vositasi sifatida faoliyat yuritadigan allegoriya qahramon va shaxslararo munosabatlar.

O‘zbek tilida joylar nomlaridan tashkil topgan ko‘plab fitonimlar mavjud, etnik guruhlar, qushlar va hayvonlar bir yoki bir nechta belgilar bilan bog‘liq o‘simliklar. Masalan: kampirchopon, bo‘rikalla ...

O‘simlik nomlari bilan bog‘liq mazmunga o‘xshash so‘zlarni taqqoslash, rus va adighe tillarida nafaqat tuzilishi bilan farq qiladilar, so‘zlar yoki dizaynlar boshqa tilda emas, balki bir xil so‘zlar va dizayndagi tillar turli yo‘llar bilan ishlatiladi.

O‘zbek tilida o‘simlik nomlarining kelib chiqishining tahlili quyidagi xulosalarga olib keldi:

- o‘simlik nomlari tuzilishida o‘ta xilma -xil;
- zamonaviy o‘zbek tilida turli xil kelib chiqadigan fitonimlar mavjud, ular ikkita asosiy leksik qatlamga bo‘linishi mumkin: asl va olinma so‘zlarda;
- asl so‘z bilan birga, o‘simlikning nomi, rus tili va boshqa tillardan olingan;
- ko‘plab olinma o‘simlik nomlari o‘zbek tilining leksik tizimini boyitishda muhim rol o‘ynaydi;
- o‘simlik nomlarining etimologik tahlili ularning tilga kirib, asl mohiyatini aniqlash yo‘lini belgilash imkonini beradi;
- o‘simlik nomlarining etimologik tahlili ularning yo‘lini belgilash imkonini beradi tilga kirish va fitonimlarning boshlang‘ich motivlarini aniqlash.

Adighe tilidagi o‘simlik nomlarining o‘ziga xos xususiyatlarini lingvistik tahlil qilish quyidagilarni ko‘rsatdi:

- morfologik nuqtai nazardan, o‘simlik haqiqati deb ataydigan so‘zlar ikki guruhga bo‘linadi: lotin bo‘lmagan va lotin;
- o‘simliklarni nomlash tizimini boyitishning asosiy vositasi biriktirish;
- murakkab tuzilishga ega bo‘lgan o‘simliklarning nomlari, asosan, kompleks bilan berilgan so‘zlar, quyidagi modellar bo‘yicha qurilgan: ot. + ot, ot + sif., sif. + ot; ot+fe‘l.
- fitonimlar davrasida ma‘lum bir joyni hosil qilingan qo‘shimchali usuldagi so‘zlar egallaydi;
- iboralar adigey tilida o‘simlik nomlari tizimida kamdan -kam uchraydi.

Rus va o‘zbek tillarida o‘simlik nominatsiyalari eng ko‘p asoslangan geografik va tabiiy joylashuvni o‘z ichiga oladigan har xil motivatsion atributlar o‘sishi, rangi, o‘lchami, shakli, ta‘mi, hidi, umumiy va pragmatik xususiyatlari bilan farqlanadi. Materialni tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, o‘simliklarning nomlari har xil assotsiativ xususiyatlarga asoslangan nominatsiyani amalga oshiruvchi motivatsion xususiyatlardir. O‘simlik dunyosi bilan bog‘liq antroponik va toponimik nomlar, adighe toponimiyasining keng qatlamini tashkil qiladi. Ularning asosida yaratilgan fitonimlar taxalluslar, shaxsiy ismlar va familiyalar, ko‘pincha antroponimlar asosi sifatida harakat qiladi. Ichida adighe tili fitonimlar, antroponimlarning rivojlanishining asosiy manbalari asl va olinma so‘zlar hisoblanadi. . Fito toponimik so‘z birikmalarini tahlil qilish bizga mal‘um bir joyning landshaftining yo‘qolgan xususiyatlari, ko‘chirish haqida ma‘lumotlarga aniqlik kiritish imkonini berdi. Boshqa hududlardan nomlar va tizimdagi o‘simlik dunyosining aksini toponimlar, gidronimlar va oikonimlarda ko‘rib chiqish mumkin.

Tilshunoslik-geografik jihatdan o‘simliklarning nomlari turlicha. Har xil joylarda har xil o‘simliklar bir xil so‘z yoki bir xil o‘simlik bir necha nomlarda ataladi. O‘zbek yozuvchilarining tabiati xalqning ma‘naviy hayotining ifodasidir. Ijodiy fikr – ko‘plab yozuvchilarda tabiiy muhit tufayli shakllanadi. Tasvirlar tabiat mualliflarga juda mohirlik bilan uzatiladi, ular tabiiy va organik ravishda qabul qilinadi. Yozuvchilar til ijodining ijtimoiy psixologik asoslarini tushuntirish uchun o‘simlikning hayoti haqidagi bilimlardan foydalanadilar.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Nurmanov F. mif-dunyodagi til rasmining muhim tarkibiy qismi.// "Topikal" Jurnal gumanitar va tabiiy fanlar muammolari " 2015 № 5-1 p. 276-278.
2. Hasanova G'. X. dunyoning Milliy madaniy tasviri.// Jurnal " dolzarb muammolar gumanitar va tabiiy fanlar " 2015 yil № 5-1 p. 299-301.
3. Hathe Asiet. Kognitiv va lingvokulturologik o'simlik dunyosining nominatsiyalari xususiyatlari . Muallif.Filol.fanlar. dok. Maikop. 2010 p. 6-18
4. Shayxislamov Z. N. Lingvokulturologiyaning fanlar sistemasidagi maqomi va uning etnolingvistika, Sotsiolingvistika va etnopsixolingvistika bilan bo'g'liqligi. Academic Research in Educational Sciences. Vol. 1 No. 2, 2020 ISSN 2181-1385
5. Abduazizov fayllar/org. Maslova V.A. Lingvokulturologiya. 2-izdanie. M.: Akademiya, 2004, s. 9
6. O'zbek tilining izohli lug'ati. <https://n.ziyouz.com/> 350-bet
7. Do'simov Z. Tillaeva M. Toponimika asoslari. Toshkent. 2002 42-43-48 betlar.
8. Do'simov Z. Xorazm onomastikasining shakllanishi va Avesto. Toshkent, Fan, 2012
9. O'zbek tilining izohli lug'ati. 1-2-tomlar. Moskva: Rus tili, 1981
10. O'rinboev B. Asrlardek barhayot nomlar. – Samarqand: Zarafshon, 2003
11. O'zbek terminologiyasida leksik variantlar. Toshkent: Fan 1980

СЎЗ САНЪАТИ ХАЛҚАРО ЖУРНАЛИ МЕЖДУНАРОДНЫЙ ЖУРНАЛ ИСКУССТВО СЛОВА INTERNATIONAL JOURNAL OF WORD ART

Каххорова Гулрух Шавкатовна
Бухоро давлат университети
таянч докторанти
gulrukh@mail.ru

ЮКЛАМАЛАРНИНГ ГРАММАТИК ХУСУСИЯТЛАРИ

 <http://dx.doi.org/10.26739/2181-9297-2021-4-48>

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада юкломаларнинг грамматик хусусиятлари ҳақида фикр юритилади. Юкломалар сўзларга ёки гапларга тааллуқли бўлиб, уларга турли эмоционал маъно оттенкаларини қўшади. Баъзан бунда бир кўринишдаги юкломанинг бир неча маъно товланишларини ифодалаб келиши кузатилади, шунинг учун улар кўпинча жуфт ном билан атаб келинади. Жумладан, сўроқ юкломалари, асосан, сўроқ-таажжуб юкломалари дейилишига уларнинг бир пайтда ҳам сўроқ, ҳам таажжуб, ҳам хайрат билдириб келиши сабаб бўлади. Юкломалар лексик сатҳ бирлиги сифатида гап мундарижасига таъсир қилиш, мазмун-моҳиятини, ифода мақсадини белгилаш хусусиятига эга. Бир маъно гуруҳига мансуб юкломалардан биттаси ёки бир нечтаси, шунингдек, бир гапда бир неча маъно гуруҳига мансуб юкломалар аралаш қўлланиб келиши мақолада инглиз ва ўзбек тиллари кесимида таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: кучайтирув-таъкид юкломаси, аслият ундов, дарак, сўроқ ва буйруқ юкломалари, ҳукм ифодаланиши, турғун, иккиламчи

ГРАММАТИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЧАСТИЦ

АННОТАЦИЯ

В этой статье обсуждаются грамматические особенности загрузок. Загрузки относятся к словам или фразам, добавляя к ним различные оттенки эмоционального значения. Иногда наблюдается, что нагрузка в одной форме представляет собой несколько семантических неоднозначностей, поэтому они часто называются парой имен. В частности, их называют вопросительными нагрузками, потому что они одновременно и вопросительные, и удивленные. Загрузки как единица лексического уровня обладают способностью влиять на содержание речи, определять суть, цель выражения. В статье анализируется использование одного или нескольких значений в одном предложении, а также смешение нескольких значений в одном предложении на английском и узбекском языках.

Ключевые слова: усиливающе-акцентирующая нагрузка, исходное побуждение, глагол, вопросительные и командные нагрузки, выражение предложения, стабильное, вторичное.

GRAMMAR CHARACTERISTICS OF PARTICLES

ANNOTATION

This article discusses the grammatical features of downloads. Downloads refer to words or phrases, adding to them different shades of emotional meaning. Sometimes it is observed that a load in one form represents several semantic ambiguities, so they are often called by a pair of names. In particular, the reason why they are called interrogative uploads is mainly because they are both interrogative, surprised and amazed at the same time. Downloads as a unit of lexical level have the ability to influence the content of speech, to determine the essence, the purpose of expression. The article analyzes the use of one or more of the meanings in one sentence, as well as a mixture of several meanings in one sentence in English and Uzbek.

Keywords: reinforcement-emphasis load, original urge, verb, interrogative and command loads, sentence expression, stable, secondary

Юкламалар ё биргина сўзга, ё бирор сўз бирикмасига, ёхуд бутун бошли бир гапга тегишли бўлиши ва уларга маъно кўшиши кузатилади. Айниқса, гапнинг ифода мақсади ва оҳангига кўра турлари ҳосил бўлишида юкламаларнинг ўз ўрни бор. Хусусан, бу фикр кўпроқ сўроқ гаплар ҳосил бўлишига тааллуқлидир. Аммо юкламалар гапнинг ифода мақсадида кўра дарак ва буйруқ гап кўринишларида ҳам қўлланади. Бироқ уларни ҳосил қилишда эмас, маъносини кучайтиришда иштирок қилади. Юкламалар гапнинг ифода мақсади ва оҳангига кўра турларининг лексик-морфологик хусусиятларини белгилаб кўрсатишда ўз ўрнига эга. Ўзбек тилида сўроқ гапларни ҳосил қилишда сўроқ юкламалари (-ми, -чи, -а, -я), инкор шаклидаги гапларни вужудга келтиришда инкор юкламаси (на, на), ундов ёки ҳис-ҳаяжон гапларни пайдо қилишда кучайтирув-таъкид юкламалари (ахир, наҳот, наҳотки, -у, -ю, -да, -ку) фаол иштирок қилади.

Дарак гапларда юкламалар “бирор ходиса ҳақида хабар бериш, бирор фактни, белгини констатация қилиш, тасдиқлаш” учун хизмат қилувчи воситалардан биридир. Бизнингча, дарак гаплар бирор воқеа-ҳодисанинг тасдиғи ёки инкори, аниқлиги ёки ноаниқлиги, бўлиш ёки бўлмаслиги, тахмин-тусумолиги, орзу-истак, мақсад, гумон билан боғлиқлиги маъноларини ўзида ифодалаб келиши туфайли уларда мана шундай маъно-хусусиятли юкламаларни қўллаш имкони кенг. Масалан: “It is such a fine street. (Th.D. Sister Carrie, 25)”. – “Ўзиям кўчамисан кўча-да!” (Т.Д. Бахтиқаро Керри, 36). Ушбу дарак мазмунидаги гапнинг аслиятида бирорта юкламалар кузатилмас-да, унинг ўзбекча таржимасида иккита юклама қўлланилган. Улардан бири **ҳам** кучайтирув-таъкид юкламасининг сўз кўринишидан кўшимча кўринишида қисқартирилган **-ям** шакли бўлса, иккинчиси **-да** кучайтирув-таъкид юкламасидир. Натижада аслиятдаги дарак гап таржимада ундов (ҳис-ҳаяжон) гап шаклида ифода топган.

Буйруқ гапларда юкламалар буюриш, қисташ, даъват қилиш, чақириш, ундаш, йўналтириш, дўқ-пўписа, зарда, жиғибийронлик, талваса, кесатиқ, илтимос, ялиниш, таклиф, насиҳат, тақиқлаш, огоҳлантириш, рухсат қилиш, тилак-истак билдириш каби турли модал маъноларни ифодалашга хизмат қилади. Масалан: “He really expected to hear the common “Aw! go chase yourself!” in return”. (Th.D. Sister Carrie, 42). – “Бор-е, аравангни торт! қабилидаги жавоб кутганди. Лекин Керри индамай ўгирилиб олганида жуда хайрон бўлди-да, уялганидан хириглаб, нари кетди”. (Т.Д. Бахтиқаро Керри, 60).

Бунда инглиз тилида буйруқ гапни ҳосил қилиш учун ундов сўзлардан, буйруқ майлидаги феъллардан фойдаланилаётган бўлса, шу гапнинг ўзбекча таржимасида **-э, -да** каби кўшимча кўринишидаги кучайтирув-таъкид юкламалар ҳамда буйруқ майлидаги феъл ишлатилган.

Қуйидаги гап аслиятда “Оҳ” ундови билан берилгани учун унинг ўзбекча таржимасида шу ундов сўзга хос кучли ҳис-ҳаяжон оҳангини юзага чиқариш мақсадида бирданига иккита кучайтирув-таъкид юкламаси **-да** ва **“ахир”**дан фойдаланилган: “Oh, I need one,” said Carrie”. (Th.D. Sister Carrie, 43). – “Менга зонттик керак-да, ахир! – Керри унга шундай жавоб берди”. (Т.Д. Бахтиқаро Керри, 61).

Сўроқ гапда юкламалар сўроқ мазмунини юзага чиқаради: “Made a lot of money in his time, though, hasn't he?” (Th.D. Sister Carrie, 36). – “Пулни вақтида ишлаб олган-а?”.

Ўзбек тилида сўроқ-таажжуб юкламалари сўроқ гапларни ҳосил қилувчи фаол лингвистик воситалардан биридир. Лекин улар ҳис-ҳаяжон гапларни ҳам ҳосил қилувчи воситалар қаторида тура олади. Ўзбек тилида юкламалар ёрдамида тузилган ҳис-ҳаяжон гаплар, асосан, сўроқ-таажжуб (-ми, -чи, -а, -я), кучайтирув-таъкид (ахир, ҳатто, наҳот(ки), -у, -ю, -ку, -да ва бошқа юкламалар ёрдамида ҳосил бўлади. Бу юкламалар кўпинча феъл-кесим билан қўлланади, ўрни билан от-кесим, *бор, йўқ, керак, лозим, зарур* каби сўзлар билан ҳам қўлланиб келади.

Гапларнинг коммуникатив типларини ажратишда пресуппозиция асосида иш юритиш яхши самара бериши аён. Жумладан, -чи юкламаси иштирок қилган гаплар, асосан, сўроқ гапларни ҳосил қилиши сабабли уларда ҳукмнинг ифодаланиши ҳақидаги фикрлар ҳамиша мунозарали бўлиб келган. Кимлардир унда “ҳукм ифодаланмайди” деб ҳисобласа, кимлардир ҳукмнинг яширин ифодаланишини, ё хусусий кўринишга эғалигини, ё “ҳақиқий ҳукм сўроққа берилган жавобдан англашилади” дея қайд этишади.

-чи сўроқ юкламаси ўзи каби сўроқ мазмун ифодалайдиган -ми, -а, -я юкламалари билан гапнинг сўроқ мазмунли типини ҳосил қилувчи қўшимча сифатида ҳам қаралади. Шу маънода гўё у сўзни эмас, гапни ясовчи қўшимча тарзида кўрсатилган. Жумладан, тилшунос О.Бозоров -чи юкламаси қаторида -ми, -а, -я юкламаларини гап турини ҳосил қилувчи юкламалар деган. Бунда, бизнингча, ушбу юкламаларнинг турли хусусиятлари ва мазмуний грамматик талқинидан ҳамда сўроқ гапларнинг махсус гапнинг коммуникатив тури эканлигидан келиб чиқилган.

Кузатишларимиз шуни кўрсатадики, -чи ва бошқа сўроқ юкламалари (-ми, -а, -я) орқали ҳосил қилинган сўроқ гапларда ҳукм ифодаланмайди. Ҳукм сўроққа берилган жавоб орқали ифодаланиши рост. Масалан:

Савол: “*У расмингизни чизиб бермаса-чи?*” (Тахмин, гумон).

Жавоб: *У расмимни чизиб беради.* (Қатъий ишонч ва ҳукм).

Баъзан **-чи** сўроқ юкламаси ёрдамида ҳукмнинг яширин ифодаланиши ҳам кўзга ташланади. Масалан: “*Олган сигиримиз қисир бўлса-чи?*” гапидан пресуппозицияга кўра “*Ҳозиргача сигирнинг иккиқатлиги билинмаяпти, қорни дўппаймаяпти*” деган хулоса, ҳукм яширин ифодаланаётганлиги англашилмоқда.

Қуйидаги олтита гапнинг бештасида сўроқ-таажжуб юкламалари (-ми, -а, -я, -чи)дан фойдаланиб сўроқ гаплар тузилган ва улар ифода мақсадига кўра бир хилда сўроқ гап деб юритилса-да, маъноларидаги фарқлари жиҳатидан бир хилда айтилмайди:

Шунча далага қовун-тарвуз экибсизларми?

Шунча далага қовун-тарвуз экибсизлар-а?

Шунча далага қовун-тарвуз экилибди-я?

Шунча далага-чи нега қовун-тарвуз экилган?

Шунча далага қовун-тарвуз экибсизлар-ку?

Аниқроғи, бу гапларнинг оҳангида фарқ борлиги сезилади. Жумладан:

Шунча далага қовун-тарвуз экибсизларми? (сўроқ-таажжуб)

Шунча далага қовун-тарвуз эмайсизларми? (сўроқ-буйрук)

Шунча далага қовун-тарвуз экибсизлар-а? (сўроқ-ҳайрат)

Шунча далага қовун-тарвуз экилибди-я? (сўроқ-таажжуб-ҳаяжон)

Шунча далага-чи нега қовун-тарвуз экилган? (сўроқ-таажжуб, дўк)

Шунча далага қовун-тарвуз экибсизлар-ку? (сўроқ, таъкид)

Демак, ҳар қандай содда ва мураккаб гапда юкламалар пресуппозицияга ишора қилувчи восита сифатида иштирок этар экан, ўша гапни ҳам мазмун, ҳам оҳанг жиҳатидан фарқлашга хизмат қила олади. Қолаверса, бу гапларни яна қуйидаги кўринишларда ифодалаш ва англаш мумкин:

Шунча далага қовун-тарвудан бошқа нарса ҳам экиш керак эди.

Шунча дала бўш қолиб кетмасин.

Бошқа нарсдан кўра қовун-тарвуз харидоргир экан.

Бунча қовун-тарвуз кўп.

Далалардан унумли фойдаланилмаган.

Шунча далага фақат қовун-тарвуз экмаслик керак эди.

Кўриняптики, бу гаплар пресуппозицияга кўра мазмуний жиҳатдан мураккаблашган.

Бунда юкламалар таъсири катта. Шундан келиб чиқиб, нутқда пресуппозицияга ишора килувчи воситалардан бири юкламалар эканига ишонса бўлади.

Агар соф сўроқ гаплар сўроқ юкламалари билан тузилган бўлса, гапнинг маъноси сўроқ юкламаси ва гапнинг мавжуд бўлаклари орқали англашилади. Шунингдек, сўроқ мазмунли гаплар таржимада кўпинча сўроқ маъносини сақлаган ҳолда ўгирилиши кузатилади: “You will be in Chicago some little time, won't you?” (Th.D. Sister Carrie, 5). – “Чикагода пича бўласиз-ку, шундайми?” (Т.Д. Бахтиқаро Керри, 10).

Ушбу гапда аслиятдаги “won't” сўроқ сўзига хос сўроқ мазмуни ва оҳанги ўзбекча таржимада -ку кучайтирув-таъкид ҳамда -ми сўроқ юкламалари орқали ифода қилинган.

Инглиз тилида **though** боғловчи вазифасида қўлланувчи сўзлардан бири бўлиб, у ўзбек тилида ...са ҳам, ...га қарамасдан, бўлса ҳам (тўсиқсизлик), аммо, бироқ (зидлов боғловчилари), ҳатто (кучайтирув-таъкид юкламаси), гарчи (шарт боғловчиси), ҳар ҳолда равиши кабиларни таржимада ўзида алмаштира олади.

Рус тилида сўроқ гаплар кўпинча сўроқ оҳанги билан ҳосил қилиниши маълум. Бироқ унга оиладош инглиз тилида ҳамда ноқардош ўзбек тилида сўроқ гаплар ҳар доим сўроқ оҳанги билан ҳосил қилинмайди. Масалан, ўзбек тилида сўроқ гаплар кўпинча сўроқ юкламалари ёрдамида ҳосил қилинади. Бундан ташқари сўроқ олмоши, сўроқ оҳангидан ҳам сўроқ гапнинг турига қараб фойдаланиш ҳолати мавжуд. Аммо инглиз тилида кўпинча инверсиядан ё бирор ёрдамчи сўздан фойдаланилади.

Гапнинг оҳангига кўра ҳис-ҳаяжон (ундов гап) ҳамда ҳис-ҳаяжонсиз гаплар фарқлиниши маълум. Ҳис-ҳаяжон гапларда, хусусан, кучайтирув-таъкид юкламаларининг ўрни сезиларли. Масалан: “Not **even** a handkerchief”. (Th.D. Sister Carrie, 217). – “**Ҳатто** дастрўмолим **ҳам** йўғ-а! (Т.Д. Бахтиқаро Керри, 284)”. Бу гапнинг инглизча ифодасида фақат битта (even) юклама иштирок қилган бўлса, унинг ўзбекча таржимасида иккита кучайтирув-таъкид (ҳатто, ҳам) ва битта сўроқ-таажжуб (-а) юкламаси келтирилган.

Юқорида кузатилгани каби баъзан гапдаҳайрат ва таажжуб маъноси инглиз тилида оҳанг ёрдамида ифода қилинган бўлса, ўзбек тилида сўроқ-таажжуб юкламалари орқали берилиши кузатилади. Масалан, “*How time does fly!* (S.M. *The Luncheon*, 97)”. – “*Вақт қандай тез ўтади-я!* (А.О. *Нонушта*, 82)”. Гапдаҳайрат ва таажжуб маъноси инглиз тилида оҳанг ёрдамида ифода қилинаётган бўлса, ўзбек тилида **-я** сўроқ-таажжуб юкламаси орқали ифодаланмоқда.

Қуйидаги гапда эса ҳайрат ва таажжуб маъноси инглиз тилида “Аҳ” ҳис-ҳаяжон ундови воситасида ифодаланган бўлса, ўзбек тилида “Аҳ” ундови бўлишига қарамай, унинг ўрнида “О” эмоционал ундовидан ҳамда **-ми** сўроқ-таажжуб юкламасидан фойдаланган ҳолда таржима амалга оширилган. Бунинг натижасида гапнинг оҳангида ҳайрат ва таажжуб маъносига сўроқ маъноси ҳам қўшилиб, сал ўзгариш юз берган: “Ah, the promise of the night” (Th.D. Sister Carrie, 7). – “О, тушаётган оқшомнинг ваъдаларини айтмайсиз**ми!** (Т.Д. Бахтиқаро Керри, 14)”.

Сўроқ ва таажжуб оҳанглари бирлигида ҳосил бўлган ҳис-ҳаяжон гаплар ҳам учрайди. Масалан, “*When the doctors have said they can't cure you, I say to them, come to me* (S.M. *Mackintosh*, 113)”. – “*Қани, унда менга келинглар-чи! Мен сизларни даволашга қодирман* (М.О. *Макинтош*, 168)”. Ушбу гапнинг аслияти буйруқ оҳангидаги гап бўлса-да, унинг таржимаси ўзбек тилида **-чи** сўроқ-таажжуб юкламаси иштирокида амалга оширилиб, ҳис-ҳаяжон гап кўринишида берилган.

Ҳис-ҳаяжон гапларни ҳосил қилишда сўз кўринишидаги юкламаларнинг ўз ўрни бор. Бунда кўпинча **ахир** кучайтирув-таъкид юкламасининг ўрни катта.

Юкламалар кўшма гап таркибидаги содда гапларни ва ундаги уюшиқ бўлақларни бириктирув, зидлаш, айирув, инкор асосида тенг боғлашда қатнашиб келади. Шунга кўра, аксарият манбаларда *ҳам, ҳамда, на...на,-у, -ю, -да юкламалари* ёрдамчи сўзлардан бири – боғловчилар сафида саналиб, бириктирув боғловчилари қаторида кўрсатилади. Р.Расулов *ҳам* сўзининг қўлланилиш ўринлари ва англаган маъноларини атрофлича ёритар экан, унинг гапларга қандай маъно нозикликлари беришига қараб: 1) таъкид ёки кучайтирув юкламаси; 2) тўсиқсизлик юкламаси; 3) бириктирув боғловчиси каби турларини ажратади. *Ҳам* юкламаси кўпроқ кейинги даврларда яратилаётган илмий-тадқиқот ишларида юкламалар қаторида талқин этилмоқда.

Ҳам юкламаси такрор қўлланса (*ҳам... ҳам*) айирув боғловчиси, яқка қўлланса юклама ҳисобланади. Бу юклама гапнинг турли бўлақларига боғланиб келади ва ўзига хос пресуппозицияни юзага келтиради. Улар боғловчи бўлиб келганда, уюшиқ бўлақларни ёхуд кўшма гап таркибидаги содда гап қисмларини ўзаро бириктириб келиш ҳолати ҳам кузатилади. Аммо бу услубий жиҳатдан грамматик нормага тўғри келмайди. Шунинг учун *ҳам* сўзини ҳаммаша юкламалар қаторида талқин этиш ўринли бўлади. Чунки *ҳам* юкламаси гапда, аввало, ўзига хос маълум нозик маъно товланишларини намоён этади. Бу эса, унинг юкламалик хусусиятини янада аниқлаштиради ва мустаҳкамлайди.

Ўзбек тилида -у, (-ю) юкламалари ҳам бириктирув, ҳам зидлов муносабатли кўшма гапларни шакллантиришда хизмат кўрсатади. Улар бириктирув муносабатли кўшма гап қисмларини боғлаб келганда бириктирув боғловчиларига, зидлов муносабатли кўшма гапқисмларини боғлашда иштирок этганда эса зидлов боғловчиларига синоним сифатида қаралади.

Ўзбек тилида юкламалар бир-бирига тобе бўлмаган, тенг ҳуқуқли содда гаплардан ташкил топган кўшма гап қисмларини ҳам, кўп компонентли кўшма гап қисмларини ҳам ўзаро боғлашда иштирок қилиши маълум. Таркибидаги предикатлари тенг боғланган кўшма гаплар инглиз тилида ҳам учрайди: “Carrie crossed the hall with rustling skirts, **and** scrawled the note, gloves on”. Худди шу гап ўзбек тилига таржимада қуйидагича берилган: “Керри кўйлагини шитирлатиб, майдончадан ўзининг квартирасига ўтди-**да**, қўлқопини ечмай хатни қоралади”. Ушбу парчада инглиз тилидаги “**and**” боғловчиси ўзбек тилидаги “-**да**” юкламаси билан таржима қилинган. Турли тизимга мансуб инглиз ва ўзбек тилларида бу грамматик бирликлар шаклан ҳар хил бўлса-да, грамматик вазифасининг мувофиқ келиши жиҳатидан таржимада бири иккинчисига ўрин бўшата олади.

Инглиз тилида “**and**” боғловчиси уюшиқ сўзларни боғлаб келса, ундан олдинги сўздан кейин ёки ундан сўнг келган сўзнинг олдидан вергул қўйилмайди. Аммо кўшма гап қисмларини боғлаб келганда ундан олдин вергул қўйилиши мумкин: “Kicked his legs to straighten his trousers, **and** seized his clean yellow grip.(P.8). – “Ҳар маҳалгидай, оёқларини чўзиб, шимини тўғрилади-**да**, покиза сариқ чамадонини ердан узди. (Б.15).

Ўзбек тилида эса унинг муқобили бўлган **ва** боғловчи бу ишни бажарса, вергул қўйилмайди: Чой қайнади **ва** келин чойни дамлаш учун ўрnidан кўзгалди.

Юклама бўлса, юкламадан сўнг вергул қўйилади: Чой қайнади-**ю**, келин чойни дамлаш учун ўрnidан кўзгалди.

Инкор юкламаси *на...на* гап таркибидаги уюшиқ бўлақлар ёкикўшма гап таркибидаги айрим содда гаплар олдида такрорланиб келиб, уларни инкор маъносида ўзаро боғлашга хизмат кўрсатади. Эътиборли жиҳати шундаки, бу ҳолатни ҳам ўзбек, ҳам инглиз тиллари мисолида кузатиш мумкин. Масалан: “Бийдек далада ёлғиз ўзи турган, атрофида **на** девори, **на** ихотаси бўлган ва гўё яқинлашиб келаётган уйлар армиясининг дозорчиларидек туюлган икки қаватли ёғоч иморатлар тез-тез кўрина бошлади”. (Т.Д. Бахтиқаро Керри, 14). – “Frequently there were two-story frame houses standing out in the open fields, **without** fence **or** trees, lone outposts of the approaching army of homes. (Th.D. Sister Carrie, 7) На-на **without ...or** билан берилган”.

Келтирилган парчаларнинг аслиятида инкор маъноси **without /or**бирликларидек берилган бўлса,шу бирликлар ўзбек тилига **на/на юкламаси** воситасида ўгирилган.

Ўзбек тилида юкламалар аралаш типдаги қўшма гап қисмларини боғлашда ҳам иштирок этиши маълум. Қуйидаги гап таржимаси айнан шу шаклда таржима қилингани билан эътиборни торта олади: “It was, nevertheless, her guiding characteristic”. (Th.D. Sister Carrie, 3). – “Унинг худбинлиги ҳам табиатига монанд бўлиб, гарчи аниқ-равшан сезилиб турмаса-да, ҳар қалай, табиатининг асосий белгиси деб ҳисобласа бўларди”. (Т.Д. Бахтиқаро Керри, 6).

Кўриняптики, аслиятда мураккаб бўлмаган гап тури таржимада боғланиш ва эргашиш йўли билан мураккаблашган ҳолда тузилган аралаш гап кўринишини олган. Бунда яна аслиятдаги *nevertheless* бирикмаси таржимада “турмаса-да” кўринишида берилган. Чунки уларнинг ҳар иккаласи ҳам тўсиқсизлик маъносини англатиб келади. Қолаверса, *nevertheless* бирикмаси ўзбек тилига “*шунга қармай, -га қарамасдан, бўлмаса ҳам, шундай бўлса-да*” тарзида ўгирилиши мумкинлиги таржима луғатларида ҳам қайд қилинган.

Умуман айтганда, ўзбек ва инглиз тилларида юклама ва боғловчиларнинг гап турларини ҳосил қилишдаги иштирокига қараб, гап турларини белгилаб кўрсатиш мумкин. Жумладан: “As the morning wore on the room became hotter”. (Th.D. Sister Carrie, 30). – “Вақт ўтгандан ўтар, хонанинг ҳавоси ҳамтобора айниб борарди”. (Т.Д. Бахтиқаро Керри, 44).

Ушбу мисолнинг аслияти содда гап кўринишида эканлиги кўриниб турибди. Шундай бўлса-да, у таржимада қўшма гап шаклига солинган. Унда “As” сўзи ҳам юкламаси билан берилмоқда.

Шунингдек, as ... as ... қолипидаги гапларда бу такрорланиб келаётган бирликлар худди аниқлов юкламаси маъноси ва вазифасини билдириб келади. Масалан: *She is as beautiful as her mother*. (Таржимаси: *У худди онасидай чиройли.*)

Инглиз тилида *as if* қолипи кузатиладиган гапларда ҳам худди аниқлов ҳамда *гўёки* ўхшатиш юкламаларининг маъноси ва вазифаси намоён бўлади: *He speaks as if he were my elder brother*. (Таржимаси: *Унинг сўзлаши худди менинг катта акамнинг сўзлашига ўхшайди.*)

Инглиз тилида *if* сўзи маъноси ва вазифаси жиҳатидан ўзбек тилидаги – ми сўрок юкламасининг маъно ва вазифасига мос келади. Масалан: *We don't know if he will help us or not*. (Таржимаси: *У бизга ёрдамлашадими ёки йўқми, билмаймиз.*) Ёки яна: “*He asked me if I liked or not*. (Таржимаси: *У мендан ёқтираманми-йўқми, шуни сўради.*)

Инглиз тилида *both ... and ...* қолипидаги гапларда бу бирликларнинг худди ўзбек тилидагидай ҳам юкламаси такрорланишидан ҳосил бўладиган ҳам...ҳамкўринишидаги айирув боғловчиси вазифасини идрок қилиш мумкин. Мисол учун: *Both you and your friend must do this work*. (Таржимаси: *Сиз ҳам, ўртоғингиз ҳам бу ишни бажаришингиз керак.*)

Юқоридаги икки мисол шуни кўрсатиб турибдики, юкламаларни таржима жараёнида сақлаш ҳам мумкин, ҳам мумкин эмас. Сақланса, гапнинг тузилиши ўзгариши мумкин. Содда гап қўшма гапга айланади.

Одатда, мустақил туркумдаги сўзларга, камдан-кам ҳолатларда кўмакчиларга қўшилиб, уларга қўшимча маъно бериш, тенг боғлаш учун хизмат қилади. Юкламалар боғлайдиган сўзлар, албатта, аташ маъносига эга луғавий бирликлардан иборат бўлади. Шунингдек, юкламалар бириктирув муносабатли ҳамда аралаш типдаги қўшма гап қисмларини ҳам ўзаро тенг боғлаб, маъносига қўшимча маъно юклайди. Бу уларнинг асосий вазифаси бўлиб, сўз ва гапларни ўзаро боғлашда боғловчи билан вазифадошлик ҳосил қилади. Худди мана шунинг учун, яъни сўзга (гап бўлагига) ёки гапга қўшимча маъно юклаши эътиборга олинб, уларга нисбатан “юклама” термини қўлланади.

Хуллас, инглиз тилида боғловчилар юкламаларга нисбатан катта ўрин тутаяди. Улар гап бўлаклари, қўшма гап қисмларини ўзаро тенг ёки тобе боғлашга хизмат қилади. Шунинг учун тенг ва тобе боғланиш турларини фарқлаш, гапларни маъносига кўра боғлаб келтириш учун боғловчиларнинг маъно ва вазифасига кўра турларини билиш зарур ҳисобланади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Абдуллаев А. Ўзбек тилида экспрессивлик ифодаланишнинг синтактик усули. – Т.: Фан, 1987. – 88 б.

2. Абдурахмонов Х., Маҳмудов Н. Сўз эстетикаси. – Т.: Фан, 1981. – 60 б.
3. Бақоева М. Инглиз ва Америка адабиётидан ўзбек тилига шеъррий таржима ва қиёсий шеършунослик муаммолари. – Т.: Фан, 2015. – 288 б.
4. Бегматов Э. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. –Т.: Фан, 1985 – 214 б.
5. Бўронов Ж. Инглиз ва ўзбек тиллари қиёсий грамматикаси.–Т.,1973.– 70 б.
6. Виноградов В.С. Введение в переводоведение. – М.: Изд-во ИОСО РАО, 2001. – 224 с.Йўлдошев Б. Тилнинг ижтимоий моҳияти. –Самарқанд: СамДУ, 2012. – 160 б.
7. Жамолхонов Ҳ. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Т.: Талқин, 2005. – 272 б.
8. Зияев А. Инглиз тилида сўз маъноларини кучайтиришнинг когнитив талқини. – Фарғона, 2011. – 76 б.
9. Каримов С.А. Ўзбек тилининг бадий услуби. –Самарқанд: Зарафшон,
10. Langacker R.W. Foundations of Cognitive Grammar. Vol. I-II Stanford – California: Stanford University Press, 1987. – 540 p.
11. Лапасов Ж. Бадий матн ва лисоний таҳлил. –Т.: Ўқитувчи, 1995. – 88 б.
12. Levinson, Stephen C. Pragmatics. – Cambridge: Cambridge University Press, 1983. – 220 p.
13. Пардаев А.Б. Ўзбек тили ёрдамчи сўз туркумларининг лисоний тизимдаги ўрни ва лингвопрагматикаси: Филол фан. докт...дисс. – Тошкент, 2017. – 262б.
14. Раҳимов У.Э. Ўзбек тилида юкламалар пресуппозицияси: Филол. фан. номз... дисс. автореф. – Самарқанд, 1994.

СЎЗ САНЪАТИ ХАЛҚАРО ЖУРНАЛИ МЕЖДУНАРОДНЫЙ ЖУРНАЛ ИСКУССТВО СЛОВА INTERNATIONAL JOURNAL OF WORD ART

Исломов Икром Хушбокович,
филология фанлари бўйича фалсафа доктори,
Қарши давлат университети тадқиқотчиси
E-mail: ikrom75islom@gmail.com

ЎЗБЕК ТИЛИНИНГ МИЛЛИЙ КОРПУСИДА ГЕОГРАФИК ТЕРМИНЛАРНИ БЕРИШ МАСАЛАСИ

 <http://dx.doi.org/10.26739/2181-9297-2021-4-49>

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада ўзбек тилининг географик терминларини ўзбек тилининг миллий корпусида жойлаштириш, терминларни семантик теглаш, лексикографик базасини яратиш масалалари хусусида фикр юритилган. Шунингдек, ўзбек тилининг изоҳли луғатига киритилмаган сўз/бирикмаларни маълумотлар базасига киритиш, уларни географик термин сифатида теглашга доир тавсиялар, географик терминлар семантик таҳлили учун терминлар рўйхати, маълумотлар базаси, семантик тегларидан иборат тизим ишлаб чиқилган. Ўзбек тили миллий корпусининг географик терминлари лингвистик таъминоти бўла оладиган лексикографик маҳсулотлар сифатида изоҳли, соҳавий, таржима луғатлари қайд қилинган.

Калит сўзлар: тил корпуси, географик термин, семантик тег, лексикографик база, изоҳли луғат, семантик таҳлил, терминлар рўйхати, сўзлик.

Islamov Ikrom Khushbokovich,
Doctor of Philosophy in Philology, PhD.
Karshi State University is a freelance researcher
Email: ikrom75islom@gmail.com

THE ISSUE OF GIVING GEOGRAPHICAL TERMS IN THE NATIONAL CORPUS OF THE UZBEK LANGUAGE

ABSTRACT

This article discusses the entry method of geographical terms into the Uzbek language corpus, tagging terms semantically, the design of a lexicographic database. Moreover, a list of terms for the semantic analysis of geographical terms, its database, semantic tagging, recommendations for words/compounds which were not included in the dictionary of the Uzbek language was designed as a system. Dictionaries aimed at explanatory, sectoral, translation domains are noted as lexicographic products, which can serve as a linguistic support for the geographical terms of the national corpus of the Uzbek language.

Keywords: language corpus, geographical term, semantic tag, lexicographic database, annotated dictionary, semantic analysis, list of terms, dictionary.

Исламов Икром Хушбокович,
PhD (доктор философии по филологическим наукам),
соискатель Каршинского государственного университета
Email: ikrom75islom@gmail.com

ВОПРОС О ПРЕДОСТАВЛЕНИИ ГЕОГРАФИЧЕСКИХ УСЛОВИЙ В НАЦИОНАЛЬНЫЙ КОРПУС УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА

АННОТАЦИЯ

В этой статье обсуждается метод ввода географических терминов в корпус узбекского языка, семантическая маркировка терминов, дизайн лексикографической базы данных. Более того, перечень терминов для семантического анализа географических терминов, его база данных, семантические теги, рекомендации по словам / соединениям не вошедшим в словарь узбекского языка, были разработаны как система. Словари, ориентированные на пояснительную, отраслевую, переводческую области, отмечаются как лексикографические продукты, которые могут служить лингвистической поддержкой географических терминов национального корпуса узбекского языка.

Ключевые слова: языковой корпус, географический термин, семантический тег, лексикографическая база данных, аннотированный словарь, семантический анализ, список терминов, словарь.

Ўзбек тилининг географик терминологияси ўзбек тили лексик тизимида алоҳида микротизимни ташкил этиб, ўзига хос таркибга эга. Ўзбек тилининг географик терминларини ўзбек тилининг миллий корпусида акс эттириш масаласи долзарб вазифалардан биридир. Географик терминлар бўйича махсус тадқиқ этилган ишлар анчагина. Бу ишларнинг натижа ва хулосаларидан ўзбек тили географик терминларини семантик теглашда фойдаланиш лозим.

Ўзбек тилидаги географик терминлар бўйича қатор луғатлар яратилган. П.Ғуломовнинг “Жуғрофия атамалари ва тушунчалари изоҳли луғати”[8], Т.Нафасовнинг “Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати”[2] ҳамда “Жанубий Ўзбекистон топонимиясининг этнолингвистик анализи”[3] китоби, С.Қ.Қораевнинг “Географик терминлар ва тушунчалар изоҳли луғати”[7], Э.Мурзаевнинг “Словарь народных географических терминов” луғати[5], Мирортик Мирабдулла ўғлининг “Жуғрофий атамалар луғати”[6] шулар жумласидан.

П.Ғуломовнинг “Географиядан қисқача русча-ўзбекча терминлар ва тушунчалар луғати”[8] ҳам ўзбек тили миллий корпусининг географик терминлар сирасини тўлдиришда лексикографик таъминот вазифасини бажаради. Ушбу манбадан лингвистик таъминот сифатида фойдаланишга асос бўлувчи омил сифатида шуни кўрсатиш мумкин. Ушбу луғат таржима луғат саналиб, йўналиши русча → ўзбекча. Маълумки, географик терминлар ҳам байналмилаллик хусусиятига эга. Бу луғатда рус тилидаги терминлар ўзбек тилига бирикма сифатида таржима қилинган ҳолатлари кўп бўлиб, табиийки, ўзбек тилининг изоҳли луғатида сўз бирикма шаклидаги бу бирикмалардан айримлари ифодаланмай қолган.

Географиядан қисқача русча-ўзбекча луғат[9]га ҳозирги вақтда энг кўп қўлланилаётган термин ва тушунчалар киритилган. Русча термин ҳамда тушунчаларнинг ўзбекча муқобилини топиш ҳамда танлашда қуйидаги манбалардан фойдаланилган:

1. Шу вақтгача нашр этилган луғатлар.
2. Русча-ўзбекча луғатлар.
3. Нашр этилган география дарсликлари.
4. Муаллиф илмий саёҳатларида тўплаган маҳаллий терминлар.
5. Вақтли матбуот маълумотлари.
6. Айрим терминлар бевосита таржима қилиб олинган.

Луғатда баъзи терминлар фақат бир вариантда берилмай, уларнинг бир неча варианты келтирилган, айрим термин ва тушунчаларга қисқа изоҳлар ҳам берилган. Луғат 2000 термин

(сўз ва бирикма)ни камраб олган. Юқоридаги фикримизни далиллаш учун айрим мисолларни жадвал шаклида келтирамиз.

Абразия	қирғоқ емирилиши
Аномалия	нормал ҳолатдан оғиш
Балка	ясси жар
Биота	жониворлар туркуми
Ванна	берк ботик
Вертикал	туш чизиғи текислиги
Амплитуда	тафовут, фарқ
гидрометрия	гидрометрия, қуруқлик гидрологияси тармоғи
гидрология	гидрология, сув ҳақидаги фан

Жадвалдаги сўз ва унинг таржимаси/изоҳидан кўриниб турибдики, терминларнинг айримлари бир сўз билан, баъзилари сўз ва сўз бирикмаси билан, баъзи бирлари фақат бирикма билан ифодаланган. Луғатда мавжуд *ҳайвонот географияси, маданият географияси, саноат географияси, динлар географияси, табиий бойликлар географияси, шаҳарлар географияси, истеъмол географияси, алоқалар географияси, хизмат кўрсатиш географияси, транспорт географияси, меҳнат ресурслари географияси* каби терминлар бирикма шаклидаги терминлар бўлиб, улар, табиийки, ўзбек тилининг изоҳли луғатида алоҳида кўрсатилмаган. Булардан айримларини луғат мақоласи таркибида лексеманинг боғланувчилари сифатида кўришимиз мумкин. Шу сабабли бу луғат таркибида мавжуд бўлиб, ўзбек тилининг изоҳли луғатига киритилмаган сўз/бирикмаларни маълумотлар базасига киритиш, уларни географик термин сифатида теглаш лозим. Маълумотлар базаси қанча катта бўлса, миллий корпусда бирликлар кидируви натижаси шунча кўп бўлади. Ушбу луғат ичидан 345 та шундай бирлик ажратиб олиниб, терминологик ахборотлар базасига киритилди.

Ўзбек тили миллий корпусининг лингвистик таъминоти бўла оладиган лексикографик маҳсулотлардан яна бири З.Дўсимов, Х.Эгамов ҳаммуаллифлигидаги “Жой номларининг қисқачи изоҳли луғати”[1]дир. Луғат сўзбошисида географик номларнинг келиб чиқиши ҳақида муаллифлар шундай ёзишади: “Ҳар бир жойнинг ўз тарихи бор. Улар халқ ҳаётининг турли томонларини ўзларида акс эттирадилар. Номлар кўпинча шу территорияда яшаган халқ ҳаёти, шарт-шароити билан боғлиқ ҳолда содир бўлади... Ёки Ўзбекистоннинг деярли барча областларида учрайдиган Дўрмон номини олайлик. Бу топоним ҳам ўзбек халқининг бир уруғи номи билан боғлиқ бўлиб, мўғулча “тўрт” демакдир. Қадимда шу уруғ қабилаларининг кўчиб юриши натижасида уларнинг номи билан аталадиган жойлар вужудга келган. Номларнинг аксарияти мазкур жойнинг географик тузилиши билан боғлиқ ҳолда вужудга келади. Масалан, Шаҳрисабз “кўк шаҳар”, яшил шаҳар”, “боғи кўп шаҳар” деган маънони берса, Сибирь топоними “ботқоқлик”, “зах жой” демакдир. Кўпинча номлар шу жойда яшайдиган халқнинг касби, машғулот, ҳунари қабиларни ҳам маълум даражада акс эттиради. Шунинг учун кўп шаҳарларда Дўппичи, Темирчи, Заргарлар, Дарбозлар каби ўнлаб маҳалла номлари учрайди. Бинобарин шундай экан, географик номлар “ўлик” сўзлар эмас, балки замирида халқ ҳаёти, тарихи, тили ва шунга ўхшаш бошқа кўплаб сирларни асраётган хазинадир”[1. 4].

Бу луғатнинг лингводидактик аҳамияти хусусида муаллифлар шундай ёзишади: “Номларнинг асл мазмунини билиш, уларнинг келиб чиқиши, тузилишини ўрганиш мактабда ўқув ва ўқитиш процессида ҳам муҳим аҳамиятга эга. Ўқувчилар ўқиш процессида кўпгина географик номларга дуч келадилар. География, она тили, адабиёт дарсларида номларнинг маълум объект билан боғлиқлиги ҳамда уларнинг ёзилиши ҳақида дастлаб тушунчага эга бўладилар. Жой номлари этимология ва сўз ясалиши ҳақида бой маълумотларни ўзида мужассамлаштиради. Шунинг учун ўқувчиларга чуқур билим беришда топонимларнинг роли катта. Дарс жараёнида географик карталардаги номлар, тарихий воқеалар билан боғлиқ номлар ёки маҳаллий географик номларнинг этимологияси билан таништириб бориш ўқувчиларда, биринчидан, географик ном ёки терминнинг эса қолишида ёрдам берса, иккинчидан, сўз ясалиши ҳақида маълумот бера олади”[1. 5].

Аммо бу луғатни ҳам тўғридан-тўғри маълумотлар омборига экспорт қилиш тўғри эмас. Луғатда, муаллифлар ўзлари таъкидлаганидек, Ўзбекистон ҳудудидан ташқарида бўлган жой номлари ҳам мавжуд. Шунинг учун луғатдан фақат Ўзбекистон ҳудудидаги жой номларини саралаш керак.

Алан қалъа – кўрғон. Қозоғистон ССР, Мангишлоқ ярим оролида. Топоним ҳозирги осетин халқининг аجدодлари бўлган **алан** қабиласининг номи билан боғлиқ... **Алан** сўзи билан боғлиқ топонимлар Бухоро, Хоразм областларида, шунингдек, Туркменистон ССРнинг Тошовуз областида ҳам учрайди. Аммо ушбу топонимларнинг ҳаммасини алан этноними билан боғлиқ, деб бўлмайди. Чунки М.Қошғарийнинг ёзишича, қадимги туркий тилларда **алан** сўзи бўлган ва у **яланг**, **текис** маъноларини берган[1. 12].

Луғат мақоласидан кўриниб турибдики, матнни шу ҳолида маълумотлар омборига киритиб бўлмайди: матн жиддий таҳрирни талаб этади. Зеро, айрим историзм ва архаизмлар учрайдики, бу матнни ҳозирги ўзбек тили адабий меъёрида қайта таҳрирлашга зарурат борлигини билдиради. Маълумотлар омборида бундай бирликлар – топонимлар алоҳида белги, яъни топоним теги билан ажратилади. Ушбу луғатдан олинган материал маълумотлар омборига қуйидаги кўринишда киритилиши мумкин:

№	Сўз	Махсус помета	Семантик гуруҳ	Семантик тўда	Изоҳ
1	Алан қалъа	топоним	Жой номи	Кўрғон	<i>Қозоғистон ССР, Мангишлоқ ярим оролида. Топоним ҳозирги осетин халқининг аجدодлари бўлган алан қабиласининг номи билан боғлиқ... Алан сўзи билан боғлиқ топонимлар Бухоро, Хоразм областларида, шунингдек, Туркменистон ССРнинг Тошовуз областида ҳам учрайди. Аммо ушбу топонимларнинг ҳаммасини алан этноними билан боғлиқ, деб бўлмайди. Чунки М.Қошғарийнинг ёзишича, қадимги туркий тилларда алан сўзи бўлган ва у яланг, текис маъноларини берган</i>
2	Мурунгов	топоним	Жой номи	Тоғ	<i>Бухоро областида. Мурун ёки Бурун сўзи географик термин бўлиб, деярли барча туркий тилларда учрайди. Бу тумшук ёки тоғнинг туртиб чиққан жойидир. Русча Нос, туркча Мурун, Бурун, монголча хошу, чуқотча екаак ва бошқа тилларда ҳам бурун маъносида қўлланади. Мурунгов “тоғ тизмасининг бўртиб чиққан бўлаги” дир.</i>

Географик терминлар маълумотлар базасининг топонимлардан ташқил топган бу қисмини шу шаклда бошқа луғатлар билан тўлдириш мумкин.

Н.Охуновнинг “Жой номлари таъбири” луғати [4] ҳам ўзбек тили миллий корпусининг географик терминлар базаси топоним сўзлар сирасини тўлдиришда лексикографик таъминот бўла олади. Муаллиф луғат сўзбошисида унда келтирилган бирликларга умумий ҳолатда қуйидагича таъриф беради: “Жой номлари кўп ва хилма-хил. Жой номларига аҳолининг яшаш масканлари, сувликлар, ер юзалари номлари киради. Ўрмон, тўқай, сахро, яйлов, йўл, дала, дашт номлари ҳам жой номлари ҳисобланади. Аҳоли яшайдиган жойларнинг номлари фанда ойконимлар, сувликлар номи гидронимлар, ер юзаларининг номи оронимлар, ер, дала номлари агронимлар, йўл, сўқмоқ номи драмонимлар номи билан юритилади”[4. 3] Бу таърифдан маълум бўладики, ушбу луғатдаги сўзларга топонимнинг қайси тури эканлиги ҳақида алоҳида маълумот келтирилган. Шу сабабли маълумотлар базасига яна бир тег қўшилади ҳамда маълумотлар базасининг кўриниши қуйидагича бўлади:

№	Сўз	Махсус помета	Семантик гуруҳ	Семантик тўда	Изоҳ
1	Авшар	ороним	Жой номи	кишлоқ	Хоразм вилоятининг Ҳазорасп ва Боғот районларидаги кишлоқлар номи. М.Қошғарийнинг “Девону луғотит турк” асариде бу сўз афшар шаклида учрайди ва у ўғуз қабилаларидан бирининг номи сифатида тилга олинади.
2	Бойтакўприк	ороним	Жой номи	маҳалла	Қўқон шаҳридаги маҳалла. Асли Бойбўтакўприк бўлган. Кўприкни қурдирган Бойбўта исмли шахс номи билан аталган.
3	Дашт	ороним	Жой номи	Маҳалла/кишлоқ	Экин экилмай ётган, сувсиз, тош-шағалли ер, дала. Шундай жойларда ташкил топган аҳоли турар жойларидан баъзилари-нинг номланишига ушбу сўз асос бўлиб хизмат қилган. Даштқишлоқ, Даштмаҳалла, Даштқўрғонча, Даштак...

Ўзбек тили корпусларида сўзнинг семантик маъноси ҳақида ахборот берувчи ўзбек тили семантик маълумотлар базаси тайёрланишига эҳтиёж мавжуд. Бундай катта маълумотлар базасини ишлаб чиқиш битта тадқиқот доирасида амалга ошириладиган иш эмас. Бинобарин, ўзбек тили бирликларининг семантик маълумотлар базаси бир неча блокдан иборат бўлиши ҳар бир семантик майдон ва сўзнинг турли семантик хусусиятлари учун алоҳида тадқиқот предмети бўлишини тақозо этишини таъкидлаш зарур. Шу заруратдан келиб чиққан ҳолда, ўзбек тили географик терминларининг ўзбек тили миллий корпусида берилишининг назарий асосларини ишлаб чиқиш ҳамда географик терминларнинг маълумотлар базасини яратиш масалаларини ёритиш алоҳида вазифа сифатида белгиланади.

Назарий манба ҳамда лингвистик корпуслар хусусиятларини ўрганишимиз асосида корпус семантик разметкаси учун лингвистик таъминот сифатида қуйидагиларни ажратиш лозим деган хулосага келдик:

1. Сўзлик.
2. Семантик луғат ёки семантик маълумотлар омбори.
3. Семантик разметканинг лингвистик моделлари.
4. Семантик теглар тўплами.
5. Кўпмаънолилиқ ва омонимликни фарқлаш фильтри.

Шундан келиб чиққан ҳолда, географик терминлар семантик таҳлили учун қуйидаги маълумотлар тизимини ишлаб чиқиш лозим деб ҳисоблаймиз:

1. Географик терминлар рўйхати – сўзлик.
2. Географик терминлар маълумотлар базаси.
3. Географик терминлар семантик теглари тизими.

Миллий корпус учун географик терминларнинг “Географик атамалар” базаси яратилиб, уларга семантик теглар бириктирилади. Шу параметрлар асосида миллий корпус семантик кидируви учун кидирув белгилари аниқланади. Бу эса ўзбек тилининг географик терминларини ўзбек тили миллий корпусида жойлаштириш масаласининг ечимига доир амалий натижаларни тақдим қилади, деб ҳисоблаймиз.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Дўсимов З., Эгамов Х. Жой номларининг қисқача изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1977. – 176 б.
2. Нафасов Т. Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1988. – 288 б.
3. Нафасов Т. Жанубий Ўзбекистон топонимиясининг этнолингвистик анализи. – Тошкент, 1985.
4. Охунов Н. Жой номлари таъбири. – Тошкент: Ўзбекистон, 1994. – 88 б.
5. Мурзаев Э. Словарь народных географических терминов. – М.: Мысль, 1959. – 633 с.
6. Мирортиқ Мирабдулла ўғли. Жуғрофий атамалар луғати. – Тошкент: Фан, 1992. – 56 б.
7. Қораев С.Қ. ва бошқ. Географик терминлар ва тушунчалар изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1979. – 156 б.
8. Ғуломов П. Жуғрофия атамалари ва тушунчалари изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1994.
9. G‘ulomov P.N. Geografiyadan qisqacha ruscha-o‘zbekcha terminlar va tushunchalar lug‘ati. – Toshkent: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2013. – 80 b.

СЎЗ САНЪАТИ ХАЛҚАРО ЖУРНАЛИ МЕЖДУНАРОДНЫЙ ЖУРНАЛ ИСКУССТВО СЛОВА INTERNATIONAL JOURNAL OF WORD ART

Хамидова Муборак Ҳафизовна
Докторант
Бухоро давлат университети
muborakhafizovna@gmail.com

ФРАНЦУЗ ВА ЎЗБЕК ТИЛЛАРИДА АНЕМОНИМ ВА МЕТЕРИОНИМЛАР

 <http://dx.doi.org/10.26739/2181-9297-2021-4-50>

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада француз ва ўзбек тилларида анемоним ва метерионимлар ўрганилган. Уларнинг бадиий асарларда қўлланилиши ва лексик шакллари ҳақида фикрлар келтирилган. Бундай сўзлар ўзига хос мураккаб тизимга эга. анемоним онималарнинг бир тури бўлиб, табиий офат, шу жумладан, шамол, довул, тўфон кабиларнинг номларини атаб келади. Уларнинг келиб чиқиши ва ривожланишига оид маълумотлар келтирилган ва булар илмий асосланган. Француз ва ўзбек тилларидаги анемоним, метерионим ҳамда деопозтонимларнинг даражаланиш қаторини семантик нуқтаи назардан тўғри илмий ҳал этиш орқали уларнинг изоҳли ва даражали, идеографик луғатларини тузишга тўғри келади.

Таянч сўзлар: деопозтоним, анемоним, метерионим, шамол, семантика, табиат, ходисалари, ёмғир, табиий офат, бадиий матн, моносемантик муносабатлар, табиат.

Хамидова Муборак Ҳафизовна
Докторант Бухарский
государственный университет
muborakhafizovna@gmail.com

АНЕМОНИМЫ И МЕТРОНИМЫ НА ФРАНЦУЗСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

АННОТАЦИЯ

В этой статье исследуются анемонимы и метронимы на французском и узбекском языках. Даны размышления об их применении и лексических формах в произведениях искусства. У таких слов очень сложная система. аноним - это тип аниме, который происходит от названий стихийных бедствий, включая ветер, ураган и наводнение. Предоставляется информация об их происхождении и развитии, и они научно обоснованы. Необходимо создать их толково-иерархические, идеографические словари семантически правильного научного решения ряда иерархий анемонимов, метронимов и деопозтонимов на французском и узбекском языках.

Ключевые слова: деопозтоним, анемоним, метерионим, ветер, семантика, природных явления, дождь, стихийное бедствие, художественный текст, моносемантические отношения, природа.

Khamidova Muborak Hafizovna

Doctoral candidate

Bukhara State University

muborakhafizovna@gmail.com

ANEMONYMS AND METRONYMS IN FRENCH AND UZBEK LANGUAGES

ANNOTATION

This article explores anemonyms and metronyms in French and Uzbek. Thoughts on their application and lexical forms in works of art are given. Such words have a peculiarly complex system. anonym is a type of aneme that comes from the names of natural disasters, including wind, hurricane, and flood. Information on their origin and development is provided and these are scientifically based. It is necessary to create their explanatory and hierarchical, ideographic dictionaries of semantically correct scientific solution of a series of hierarchies of anemonyms, metronyms and deopoetonyms in French and Uzbek languages.

Key words: deopoetonym, anonym, meteronym, wind, semantics, natural phenomena, rain, natural disaster, literary text, monosemantic relations, nature.

Барча тилларда бўлгани каби ўзбек тилида ҳам табиий офатлар номини ифодалаб келувчи махсус лексика шаклланган. Улар “**анемонимлар**” деб юритилади. Анемоним грекча – “шамол” дегани бўлиб, бадий матнда қўлланилган табиат ҳодисасининг номини англатади. Масалан, Ава бўрони, Глория тўфони каби.

Анемонимлар ҳам ономастик бирликлардан бири бўлиб, сўз ва сўз бирикмаси, баъзан гап кўринишида учрайди. Анемонимлар табиий офат номларини атаб келиб, уларнинг бошқа табиат ҳодисаларидан индивидуаллигини, ўзига хос белгиларига кўра алоҳида қайд этилишини (идентификацияланишини) англатади.

Анемонимлар инсон ҳаёти учун хавф-хавотир соладиган табиий ҳодисаларнинг номи ҳисобланади. Бундай сўзлар ўзига хос мураккаб тизимга эга. Уларнинг келиб чиқиши ва ривожланишига аждодларимизнинг яйлов чорвачилиги, деҳқончилик билан боғлиқ турмуш тарзи асосий омил бўлган. Дастлаб кўчманчи чорвадорлик, кейинчалик ўтроқ деҳқончилик билан мунтазам шуғулланиб келган аждодларимизнинг жисмоний ва иқтисодий фаолияти кўпинча очик ҳавода кечганлиги туфайли ҳар томонлама хавфли айрим табиий ҳодисалардан эҳтиёт бўлишга, уларнинг фаслларга қараб ритмик такрорланиш мавсумини билишга ва белгилаб олишга ҳаракат қилганлар. Шу асосда тилимизда *шамол, қор, ёмғир, кўчки, туман* ва ҳоказо каби турли табиат ҳодисалари номини ифодаловчи сўзлар пайдо бўлган. Масалан, тилимизда шамолни тури, ҳолати, йўналиши, эсиш ўрни ва тезлигига кўра номлашдан ҳосил бўлган *шабада, ел, насим, бўрон, тўфон, довул, елвизак, гармсел, қуюн, тўзон, изгирин* сингари қатор лексик бирликлар мавжуд. Улар орасида шамол сўзи доминанта сифатида намоён бўлади.

Ўзбек тилида шамолларнинг номлари кўпинча аниқловчи орқали содда ва мураккаб кўринишидаги аниқловчи бирикмалар орқали қўлланиши кўп кузатилади:

Содда сифатловчи аниқловчи бирикма кўринишида	Мураккаб сифатловчи аниқловчи бирикма кўринишида	Содда қаратқич аниқловчи бирикма кўринишида	Мураккаб қаратқич аниқловчи бирикма кўринишида
бебош шамол	аччиқ совуқли бўралаган шамол	Афғон шамоли	баҳорнинг эрка шамоли
безовта шамол	бемаҳал эсган шамол	баҳор шамоли	кеч кузнинг аччиқ шамоли

бўйдоқ шамол	боғма-боғ ошиб эсаётган шамол	вентелятор шамоли	тонгнинг тароватли шамоли
вахший шамол	енгил оромбахш шамол	газнинг шамоли	
гув-гув шамол	илиқ ғарбий шамол	даврлар шамоли	
дайди шамол	ичкарига урган шамол	дала шамоли	
енгил шамол	майин эсаётган шамол	дарё шамоли	
ёвуз шамол	нафасни қайтарадиган шамол	дашт шамоли	
ёқимли шамол	ногоҳ қўпган вахший шамол	денгиз шамоли	
ёқимсиз шамол	очиқ эшикдан эсан шамол	йиллар шамоли	
жинни шамол	салқин нам шамол	куз шамоли	
зарарли шамол	тўсатдан эсан шамол	кузак шамоллари	
илиқ шамол	ташқаридан эсан шамол	мезон шамоли	
иссиқ шамол	тўсатдан турган шамол	субҳидам шамоли	
кечки шамол	хафиф бир шамол	тақдир шамоли	
кечаги шамол	ўралиб ҳаракат қилувчи кучли шамол	тонг шамоли	
кучли шамол	Қибладан эсан шамол	тоғ шамоли	
майин шамол	қум аралаш буралиб қўтарилувчи қаттиқ шамол	шамол тегирмони	
муздек шамол	кутириб эсан шамол	шамол эрозияси	
мавсумий шамоллар	Ғарбдан эсан шамол	шамол тўлқини	
нам шамол	«ғир» этган шамол	шамолнинг босилиши	
намхуш шамол		шамолнинг зўрайиши	
оромбахш шамол		шамолнинг йўналиши	
салқин шамол		шамолнинг кучайиши	
совуқ шамол		шамолнинг кучи	
тентак шамол		шамол оқими	
тўлқинли шамол		шамолнинг тиниши	
уюрма шамол		шамол туриши	
шарқий шамол		шамолнинг тўзғитиши	

шимолий шамол		шамолнинг тўхташи	
шиддатли шамол		шамолнинг шиддати	
эрталабки шамол		шамолнинг чайқатиши	
ўткинчи шамол		шамолнинг қудрати	
қайноқ шамол		шамолнинг кутуриши	
қаттик шамол		шамол қўзғалиши	
қуруқ шамол		шамолнинг хуштаги	
қутурган шамол		шимол шамоли	
қуюнли шамол		чўл шамоли	
ғир-ғир шамол		юрт шамоли	
ғуриллаган шамол			

Шамолнинг табиий офат сифатида мавжуд бўлган бўрон, тўфон, довул сингари кўринишлари бўйича номланиши “анемоним” ҳисобланса, уларнинг кучига қараб номланиши “метеоним” саналади. Биргина метеоним шамолнинг иккита хусусиятини англатиб келиши мумкин.

Ўзбек метеонимлари атмосфера, унинг белги-хусусиятлари, табиий ритмига доир географик билимлар тизими мавжудлигини ўзида намоён этади.

Табиат фаслларининг номлари ва белгилари аниқ бўлгани каби ҳар бир фаслга хос табиий ҳодисаларнинг номлари ҳам аниқланган. Жумладан, *қор, қиров, муз, совуқ, изгири*н қиш фаслига, *хазонрезги* кузга, *пишиқчилик, гармсел* ёзга, *бойчечак* ва *лола* униши эса баҳорга хос ҳодисалардир.

Эътиборли томони шундаки, халқ орасида фаслларнинг умумий атамага айланган ўз номлари ҳам борки, улар замонавий номланишига тўлиқ мос келмайди. Масалан, *баҳман, ялдо, аҳман-дахман, қантар* кабилар йилнинг энг совуқ даврларини англатиб, қиш мавсумининг декабрь-январь ойларига тўғри келади.

Метеонимлар кўпроқ тилда об-ҳавонинг ҳолатини, унинг булутлилиқ, совуқ ёки илиқлик даражасини, атмосферанинг кўринишини, турли атмосфера ҳодисаларини акс англаувчи атама ва тушунчалардан иборат. Улар орқали тилнинг ўзига хос нозиклиги, одамларнинг теварак-атрофни кузатувчанлиги, оламни билишга қизиқуви, билиш қобилияти намоён бўлади.

Айтиш керакки, ўзбекона тил маданиятидашамоллар номларининг универсал ва ўзига хос хусусиятларини аниқлашга, атама ва номенклатура белгиларининг тушунчаларини фарқлашга эътибор азалдан кучли. Қолаверса, ҳозирги пайтда замонавий тилшунослик фани одамларнинг ўз атрофидаги воқеликни билиш хусусияти, ақлий фаолият механизмларига қизиқиши ортиб бораётгани туфайли янада ривож топиб бормоқда. Шунга кўра, тилимиздаги анемоним ва метеонимларнинг ўзига хос хусусиятларини турли тизимли тиллардаги худди шундай лисоний бирликлар билан қиёсий ўрганиш мумкин. Чунки таққосланадиган тиллар хаамиша умумий универсаллардан ташқари ўзига хос бўлган белгиларни ҳам очиб беради.

Барча тилларда шамол турларини номлашда уларнинг номенклатура белгилари сифатида кўпроқ кучлилиги, тезлиги, барқарорлиги ва йўналиши эътиборга олингани кузатилади.

Л.З.Прох томонидан махсус “Шамоллар луғати” тузилган бўлиб, унда дунё шамолларининг 1405 номи дунёнинг 59 тилида 1845 та ёзувда қайд этилган. Шулардан энг кўпини француз тилидаги шамол номлари ташкил қилган. Ундан сўнгги ўринларни рус ва инглиз тилидаги шамол номлари эгаллаган.

Сир эмаски, ўзбек тилида шамолнинг *насим, шабада, тайфун* каби айрим номлари араб ва рус босқинчилари тилининг таъсирида ўзлашган.

Олам манзарасини тўлиқ тасаввур қилишда шамоллар номларини билишнинг ўз аҳамияти бор. Бу ўринда яна тилнинг география, иқлим, этимология, тафаккур, атрофдаги ҳақиқат билан узлуксиз муносабатда эканлигини, яқинлигини ҳис этиш мумкин.

Шамол номланишларига ҳар бир минтақадаги атмосферанинг умумий ҳолати, мамлакатнинг жуғрофий жойлашуви, у ердаги дарё, денгиз ва океанлар, ҳудуд рельефи ҳам таъсир кўрсатган. Шунингдек, бу яна шамол режимининг хилма-хиллигига ҳам боғлиқ.

Ўзбек элининг иқлими, жуғрофий жойлашуви, тоғ ва чўл зоналаридан иборатлиги, қишда қуруқ совуқ, ёзда иссиқ ҳаво оқими туфайли бу ердаги шамол номларида шу белгилар кўринади. Қолаверса, ўлкамизда кучли шамолбўронлар кўп ва доимий рўй бермайди. Чўлли ҳудудларга нисбатан тоғли ҳудудларда шамол кучли бўлмайди. Тоғлар уларни тўсиб қолади. Яна бундай жойларда намроқ иқлим кузатилади.

Шамоллар турли хил хусусиятларга кўра бир неча хил номлар билан кўрсатилади:

1. Кучига кўра шамол номлари: а) шиддатли, қўрқинчли, кучли эсувчи шамоллар: бўрон, тўфон, довул; б) кучсиз, сокин эсувчи шамоллар: шамол, шабада, ел, насим.

2. Кучининг давомийлигига кўра шамол номлари: кучли шамол, қаттиқ шамол, шиддатли шамол, яланғоч шамол.

3. Йўналишининг доимийлигига кўра шамол номлари: тоғ шамоли, чўл шамоли, дарё шамоли, денгиз шамоли, ўзгарувчан шамол.

Сувликлар (ариқ, дарё, денгиз, уммон) ўзан ва қирғоқларида шамолнинг икки тури ажралиб туради: тўлқин шамоли, оқим шамоли каби.

Умуман айтганда, куч ва тезлик, давомийлик, йўналиш шамол номланишидаги асосий параметрлардир.

Шамолнинг кучи унинг тезлигига боғлиқ. Бу жиҳатдан у “кучли шамол” ёки “қаттиқ шамол” ҳамда “кучсиз шамол” каби икки муҳолифат гуруҳда намоён бўлади. Улар яна кучининг доимийлиги ва давомийлиги параметрлари асосида довул, шабада, бўрон, қунон, тўфон, тайфун ва бошқа шамол турларига ажратилади.

Шамолнинг йўналиши уфққа, Ер сайёрасининг қутбларига, дунё томонларига қараб белгиланади. Масалан, жанубдан эсган шамол, шимол шамоли, қибладан эсган шамол сингари ҳамда шарқдан эсаётган шамол, денгиздан эсаётган совуқ ва нам шамол каби.

Француз анемонимларини ўрганган Г.С.Доржиевнинг сўзларига кўра, шамолларнинг номлари нафақат минтақавий тилларнинг хилма-хиллиги ва ўзаро таъсири, балки улар орасидаги яқин алоқани ҳам акс эттиради. Француз анемонимлари бу мамлакатнинг иқлими жуда хилма-хиллигини намоён этади. Бу эса унга хос жуғрофий жойлашув, рельеф, Атлантика океани ва Ўрта ер денгизи яқинлиги туфайлидир. Франция шартли равишда бешта – тоғли, шарқий, Ўрта ер денгизи, Атлантика, марказийиқлим зоналарига бўлинган. Мамлакат иқлимини белгилашда, табиийки, шамол йўналиши ва тезлиги ҳақидаги маълумот ҳам қамраб олинган. Чунки шамоллар ўзи билан бирга ҳаво массасини олиб келади.

Шамол барча табиий ҳодисалар ўртасида энг кенг тарқалгани билан эътиборни тортади. “Рус ономастик терминологияси луғати”да ҳам Н.В.Подольская табиий ҳодиса ва офатлар номини ифодаловчи “анемоним” атамасининг бевосита юнонча “анемос”, яъни “шамол” сўзидан олинганини қайд этади.

Хуллас, анемоним онималарнинг бир тури бўлиб, табиий офат, шу жумладан, шамол, довул, тўфон кабиларнинг номларини атаб келади. Машҳур рус лексикографи В.И.Даль ҳам шамолни ҳаракат, ҳаво оқими сифатида таърифлайди.

Француз тилида шамол йўналиши билан боғлиқ шакллантирилган бир қатор анемонимлар борки, уларнинг номлари ономастикада шу халқнинг этник маданияти, жойлашув ўрнига кўра ўзига хослик касб этади. Масалан, Норде (фр. nordet ёки nord-est) – Франциянинг узоқ шимолидаги совуқ ва қуруқ шимолий-шарқий шамол; Сюдуа (фр. sudois) – Женева кўлидан эсувчи жанубий-ғарбий шамол, Ван де севено (фр. vent de seveno) – шарқдан, тоғдан эсувчи жанубий-шарқий шамол, Пти-сен-бернар (фр. petit St.-Bernard) – Кичик Санкт

Бернарддан эсадиган кучли шарқий ёки шарқий-шимолий-шарқий шамол бўлиб, асосан, Изер дарёситомон йўналади. Серюз (фр. seruse) – Сен-Рафаэль-Фрежю билан боғлиқ кучли шарқий-жанубий-шарқий шамол шулар жумласидандир. Бундан ташқари, яна шамолнинг пайдо бўлиш жойини акс эттирувчи Авал (vent d'aval) – куйи оқим шамоли, Амон (фр. vent d'ament) – юқори оқим шамоли, Мон (фр. mont) – тоғ довонидан келувчи шарқ шамоли, Монтань (фр. montagne) – Ломен жанубидан эсадиган шамол, Премонтэ (фр. premontais) – Сен-Жервенинг довул даражасидаги жанубий-шарқий шамоли, Ван (фр. vent) – жанубий ёки жанубий-ғарбдаги нам ҳаводан иборат кучли шамол кабилар.

Франция рельефининг ўзига хос хусусияти сабабли Бюес (фр. buesh), Валэ (фр. valais), Везин (фр. vesine) – водий шамоли; Марен (фр. marin), Маринада (катол. marinada) – денгиз шамоли; Морже (фр., нем. morget) – тунги қирғоқ шимолий шамоли; Понтиас – тунги тоғ этаги шамоли; Рузо (фр. gouseau) – Перти довонидан эсувчи тонги шарқий тоғ шабадаси ҳисобланади.

Келтирилган мисоллар шамолларнинг номлари келиб чиқишига ороним, ойконим, хороним ва гидронимлар ҳам таъсир қилганлигини англатади.

Франция рельефининг ўзига хослиги, яъни турли пасттекистиклар, тоғ ва довонлар, денгиз, дарё ва кўллар қирғоқларининг бир-бирига туташидан ҳосил бўлганлиги учун тез-тез эсиб турадиган маҳаллий шамолларнинг пайдо бўлишига қулай шароит яратган. Шунинг учун худудда денгиз, дарёлар ва уларнинг қирғоқларишамолу шабадаси, тоғ шамоллари энг кенг тарқалган.

Француз тилида оронимик хусусиятли Альбертвилль, Альбервилль (фр. albertville) – Албервилль водийсининг қуруқ шимолий-ғарбий шамоли; Арденн шамоли (фр. vent d'ardennes), Вож, вогез (фр. vosges) – Ненсидаги шарқий шамол каби номлар ҳам учрайди. Ўзбек тилидаги “афғон шамоли” ҳам худди шундай оронимик хусусиятли анемонимлардан биридир.

Шунингдек, француз тилида хоронимлардан, яъни Франция ва унга қўшни бўлган мамлакатларнинг номлари орқали ясалган анемонимлар ҳам учрайдики, бунга Италия чегараларидан эсувчи Ван д'итали (фр. vent d'italie), Испания номи билан боғлиқ Ван д'эспань (фр. vent d'Espagne), Пруссия номига туташ Ван прюссьен (фр. vent prussien) шамоллари номини мисол қилиш мумкин.

Гренобль (фр. vent de Grenoble), Борделе (фр. bordelais), Авр (голл.abra “сув”) каби анемонимлар ойконим ва гидронимлар таъсирида келиб чиққани сезилади.

Анемонимларнинг яна бир хусусияти шундаки, улар вақт тушунчаси билан боғланади. Жумладан:

1. Кун (сутка) вақти: тонг шамоли, эрталабки салқин шабада, кечки салқин шамол, тун шамоли каби. Француз тилида бу жиҳатдан Матиналь (фр. matinal – эрталабки) – тонгги совуқ ва қуруқ шарқ шамоли, Матиньер (фр. matiniere) – эрталаб тоғ ёки дарё томонидан эсувчи совуқ ҳаволи шамол, Миджжорн (катол., прованс. mitgjorn) – куннинг ўртасида жануб томондан эсувчи мўътадил ҳолатдаги секин шамол, Мижур, мьежур (фр. miejour) – нам жануб шамоли, Морже (фр., нем. morget) – тунда қирғоқ бўйида эсувчи шимол шамоли кабилар эътиборни тортади.

2. Фасл билан боғлиқ шамоллар: баҳор шамоли, Хут шамоли, ёз шамоли, куз шамоли, қиш шамоли каби. Француз тилида бу жиҳатдан Аль де марс (фр. haledemars) номли март-апрелда эсувчи шамол номи, Рюмилльян (фр. rumillien) – кузнинг илиқ ва ёмғирли, намчил шамоли, Суже (фр. soujet) – кузнинг тоза ҳаволи шамоли, Феклаз (фр. feclaz) – қиш шамоли, Турейо (фр. toureillo) – кучли баҳор шамоли номлари қўлланади.

Шамол номлари ҳарорат белгисига кўра *совуқ шамол, иссиқ шамол, илиқ шамол, этни жунжуктирувчи шамол* каби бирикмалар орқали ифода этилади.

Шамол номлари қуруқлик ёки намлик даражасига кўра ҳам фарқланади. Бунга кўра улар *қуруқ шамол, намли шамол, ёмғирли шамол, лойқали шамол, қумли шамол* тарзида ажратилади.

Яна тилда учрайдиган майин шамол, қаттиқ шамол, енгил шамол кабилар ҳам шамол хусусиятларини акс эттирувчи бирикма анемонимлардир.

Француз тилидаги Аруэрг, руерг (фр. arouergue, rouergue) – кучли иссиқ ва нам шамол, Аль де марс (фр. hale de mars) – курук ва совуқ шамол, Аспр (фр. aspre) – юмшоқ ва майин, курук шамол, Брамон (фр. bramont) совуқ шамолни, Бисорт (фр. bissorte) илиқ шамолни, Бюльби (фр. boulbie) – шимолдан эсувчи жуда кучли совуқ ва курук шамолни, Бан де дарре (фр. bent de darre) – нам, ёмғирли ғарб шамолини аташга хизмат қилади.

Шамоллар номланишида ранглар иштирокини ҳам кузатиш мумкин. Жумладан, қора шамол, оқ шамол, сариқ шамол каби. Қора шамол, одатда, шимолдан эсувчи қаттиқ совуқ шамолни англатади. Сариқ шамол эса қумни кўтариб эсувчи шамолга нисбатан қўлланади. Шунингдек, тошни жойидан силжитувчи, ўрnidан кўзғатиб олиб учувчи шамол тури ҳам мавжуд. Ўзбек тилида бундай шамол турига нисбатан “тошбўрон” номи қўлланади. “Тошбўрон” сўзи форс-тожикчатош + ёмғир сўзларининг ўзаро бирикувидан ҳосил бўлган қўшма от бўлиб, икки хил маънода қўлланади. 1. Кўчиб, бир-бирини суриб думалатиб, шиддат билан тушаётган тошлар оқими маъносида. 2. Қадимда айбдор деб ҳисобланган кишини кўкрагига ерга кўмиб, ҳар ёқдан тош отиб қатл қилиш усули; умуман, ҳар томондан тош ёғдириб жазолаш, уриш маъносидаги тарихий сўз сифатида.

Француз тилида Ван-блан (фр. vent blanc), Блан, ромьер (фр. blanc, ramier), Ван де ла пуссе (фр. vent de la poussee) кабилар оқ шамолни (тоза ва очиқ ҳаводан иборат илиқ ва курук шамолни), Ван негр (фр. vent negre) ёки Ван нуар (фр. vent noir) қора шамолни, Рошбрюн (фр. rochebrune), Ор русс

(фр. auge gousse) – малла, сариқ шамолни, Ор русс (фр. auge gousse) – қизил шамолни билдириб келади.

Шамол – об-ҳаво ўзгаришларининг даракчисидир. У об-ҳаво ҳолатини кўрсатади. Шунга кўра, кўпинча бадий адабиётда қаҳрамон яшаётган замон ва макон ҳолатини поэтик ифодалаш мақсадида шамол номларига, шамол семиотикасига мурожаат қилинган кузатилади.

Ижтимоий ҳаётда кучли шамолларнинг одамлар ҳаётига хавф солиши, вайронагарчиликларга сабаб бўлиши, ишлаб чиқариш жараёнига, хўжалик фаолиятига, айниқса, чорвага ҳамда деҳқончилик ҳосилларига зарар етказиши маълум. У туфайли дарё ва денгизлар тошиши, сув омборлари вайрон бўлиши, ҳаво ва куруклик, сув транспорт воситалари издан чиқиши, фалокатга учраши ҳеч гапмас. Шунинг учун халқ орасида шамолдан огоҳлантирувчи ёки шамол воситасида огоҳ этувчи мақоллар ҳам яратилган. Бунга “Шамол бўлмаса, дарахтнинг боши қимирламайди”, “Туяни шамол учирса, эчкини осмонда кўр”, “Шошган шамол билан баробар”, “Игна учидек тешикдан туядек шамол киради”, “Шамолли кун қичқирма, товушинг зое кетади”, “Кўплашиб пуфлашса, шамол турғизади” кабиларни мисол қилиш мумкин.

Шамоллар инсон саломатлигига таъсир кўрсатиши туфайли “шамоллаш” касали юз бериши аниқланган. Лекин шамолларнинг фойдали томонлари ҳам мавжуд. Ўтмишда яратилган “шамол тегирмонлари” бунинг ёрқин далилидир. Ёзнинг иссиқ кунларида эсан кучсиз ва зайф шамоллар ҳам инсон танасига ором бахш этиши инobatга олиниб, шу тушунчалар асосида шамол берувчи бодбезак, вентилятор, конденционер каби асбоб-воситалар яратилган.

Шамол ҳаво экологиясига таъсир қилиниши инobatга олиниб, инсон яшайдиган хонасини тез-тез “шамоллатиб” туради.

Хуллас, ҳар бир тилдаги анемоним ва метеонимлар, асосан, маҳаллий аҳолининг кўп асрлик кузатувлари натижасида, теварак-атрофбадий-иқлим хусусиятларини инobatга олиб, улар ҳақида тўплаган билим ва тажрибаларини ҳаёт тарзи ва амалий меҳнат фаолияти билан боғлаб шакллантирилган. Жумладан, шамол номлари ҳам худди шундай пайдо бўлган ва тил ва нутқда ўзига хос лексик-семантик жиҳатдан қўлланиб келмоқда.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Доржиева Г.С., Языкова А.А. Мотивационные значения байкальских анемонимов // Вестник Бурятского государственного университета. – 2016. – Вып. 5. – С.9.
2. Прох Л.З. Словарь ветров. – Л.: Гидрометеиздат, 1983. – 157 с.
3. Радченко О.А., Закутина Н.. Диалектная картина мира как идиоэтнический феномен // Вопросы языкознания. – 2004. – № 6. – С. 25-47.
4. Доржиева Г.С. Французские анемонимы в международной ономастической терминологии. (Топонимические чтения. 2). – Улан-Удэ, 2017. – С.86-93.
5. Подольская Н. В. Словарь русской ономастической терминологии / Н. В. Подольская. – Москва: Изд-во «Наука», 1978. – С. 29.
6. Доржиева Г.С. Французские анемонимы в международной ономастической терминологии. (Топонимические чтения. 2). – Улан-Удэ, 2017. – С.86-93.
7. Доржиева Г.С. Французские анемонимы в международной ономастической терминологии. (Топонимические чтения. 2). – Улан-Удэ, 2017. – С.86-93.
8. Доржиева Г.С. Французские анемонимы в международной ономастической терминологии. (Топонимические чтения. 2). – Улан-Удэ, 2017. – С.86-93.
9. Доржиева Г.С. Французские анемонимы в международной ономастической терминологии. (Топонимические чтения. 2). – Улан-Удэ, 2017. – С.86-93.
10. Доржиева Г.С. Французские анемонимы в международной ономастической терминологии. (Топонимические чтения. 2). – Улан-Удэ, 2017. – С.86-93.
11. Доржиева Г.С. Французские анемонимы в международной ономастической терминологии. (Топонимические чтения. 2). – Улан-Удэ, 2017. – С.86-93.
12. Доржиева Г.С. Французские анемонимы в международной ономастической терминологии. (Топонимические чтения. 2). – Улан-Удэ, 2017. – С.86-93.
13. Доржиева Г.С. Французские анемонимы в международной ономастической терминологии. (Топонимические чтения. 2). – Улан-Удэ, 2017. – С.86-93.
14. Языкова А.А. Анемонимы в языковрй картине мира Циркумбайкальского региона // [linguistics_dictionary.akademic.ru //82/анемонимы](http://linguistics_dictionary.akademic.ru//82/анемонимы). – С.160.
15. Доржиева Г.С. Французские анемонимы в международной ономастической терминологии. (Топонимические чтения. 2). – Улан-Удэ, 2017. – С.86-93.

СЎЗ САНЪАТИ
ХАЛҚАРО ЖУРНАЛИ
4 ЖИЛД, 4 СОН

МЕЖДУНАРОДНЫЙ ЖУРНАЛ
ИСКУССТВО СЛОВА
ТОМ 4, НОМЕР 4

INTERNATIONAL JOURNAL
OF WORD ART
VOLUME 4, ISSUE 4

Контакт редакций журналов. www.tadqiqot.uz
ООО Tadqiqot город Ташкент,
улица Амира Темура пр.1, дом-2.
Web: <http://www.tadqiqot.uz/>; E-mail: info@tadqiqot.uz
Тел: (+998-94) 404-0000

Editorial staff of the journals of www.tadqiqot.uz
Tadqiqot LLC The city of Tashkent,
Amir Temur Street pr.1, House 2.
Web: <http://www.tadqiqot.uz/>; E-mail: info@tadqiqot.uz
Phone: (+998-94) 404-0000